

LEEFBAARHEID VAN LANDEN

Ruut Veenhoven

Oratie 22 november 1996 bij de aanvaarding van het ambt van Bijzonder Hoogleraar op het vakgebied van het humanisme, in het bijzonder welzijn (Piet Thoenes leerstoel) bij de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht vanwege de humanistische Stichting Socrates

Gepubliceerd als: ASWB-research paper 96-2, Onderzoeksschool Arbeid Welzijn en Sociaal-Economische Bestuur, Utrecht, ISBN 90-393-1138-2, 57 blz

Correspondentie naar: Prof. Dr. Ruut Veenhoven, Erasmus Universiteit Rotterdam, Faculteit Sociale Wetenschappen, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam, Nederland. www.eur.nl/fsw/research/veenhoven

INHOUD

- 1 De roep om een betere samenleving
- 2 Criteria voor kwaliteit van samenlevingen
- 3 Leefbaarheid als criterium
- 4 Maatstaven voor leefbaarheid
 - 4.1 *'Veronderstelde' leefbaarheid*
 - 4.2 *'Kennelijke' leefbaarheid*
- 5 Kennelijke leefbaarheid van landen
 - 5.1 *Verschillen in Gelukkige LevensVerwachting*
 - 5.2 *Kenmerken van kennelijk leefbare landen*
 - 5.3 *Overeenstemming met veronderstelde voorwaarden voor leefbaarheid*
- 6 Slot

Bijlagen

- 1 *Gelukkige levensverwachting in 48 landen*
- 2 *Correlaten van gelukkige levensverwachting*

Referenties

Noten

1 DE ROEP OM EEN BETERE SAMENLEVING

Mensen kunnen niet leven zonder elkaar. Anders dan de meeste diersoorten zijn wij niet geschikt voor een solitair bestaan. Alleen door samenwerking kunnen wij ons in leven houden en onze kinderen groot brengen. Die samenwerking krijgt gestalte in wat wij 'samenleving' of 'maatschappij' noemen.

Wij zijn niet de enige diersoort die in gemeenschap leeft. Runderen leven bij voorbeeld in kuddeverband en mieren in kolonies. Het samenleven van dieren wordt in sterke mate bepaald door instincten, dat wil zeggen: aangeboren voorgeprogrammeerde reacties op elkaar. Dier-maatschappijen zijn daardoor nogal eenvormig en weinig veranderlijk. Bij mensen komt sociaal gedrag in veel grotere mate in overleg tot stand. Menselijke samenlevingen tonen daarom meer verscheidenheid en variabiliteit.

Mensen zijn zich niet altijd even bewust van het feit dat hun samenleving deels neerslag van overleg is, vooral niet waar weinig contact is met andere culturen en in de eigen maatschappij lang weinig verandering is opgetreden. De maatschappij wordt dan beleefd als een onveranderlijke morele orde. Waar mensen zich wél bewust worden van het afspraak-karakter van hun samenleving, verliest de heersende maatschappijvorm aan vanzelfsprekendheid. Men gaat zich dan afvragen of het niet anders geregeld kan worden. Er komen dan ook ideeën op over betere maatschappijvormen.

In onze contreien zijn mensen zich de laatste paar honderd jaar steeds meer bewust geworden van de mogelijkheid om de samenleving anders in te richten. Het doorbreken van dat inzicht maakt deel uit van een ontwikkeling die we de 'Verlichting' noemen. Sinds die tijd zijn er dan ook veel voorstellen gedaan voor maatschappij-verandering. Aanvankelijk waren dat vooral schetsen voor geheel nieuwe maatschappijvormen, zogeheten 'utopieën'. Enkele van die voorstellen zijn wel eens uitgetoet in communale vestigingen, meestal ver weg van de verdorven wereld. We kennen die experimenten vooral van hun eclatante mislukking. Alleen in Israël hebben de kibutzim enige tijd met succes gefunctioneerd. Latere voorstellen tot maatschappij-verandering legden meer nadruk op hervorming van de bestaande samenleving. Deze kregen onder meer beslag in politieke ideologieën zoals het liberalisme en het socialisme.

Het is niet gebleven bij ideeën alleen. Er hebben zich ook daadwerkelijk min of meer geplande veranderingen voltrokken. Het ontstaan van de verzorgingsstaat is daar een voorbeeld van. Allengs zijn de mogelijkheden tot maatschappelijke sturing ook toegenomen. Er zijn nu meer middelen daarvoor beschikbaar gekomen, vooral door de vorming van gecentraliseerde staten en bureaucratisch bestuur. De kennis over sturing van de samenleving is ook toegenomen, door praktijk-ervaring (schade en schande) en door systematisering daarvan in bestuurswetenschappen.

Dit alles leidde tot een sterk vertrouwen in de 'maakbaarheid van de samenleving'. Dat geloof lijkt in de jaren zestig een hoogtepunt bereikt te hebben. Momenteel is er wat meer scepsis, met name over de sturingsmogelijkheden van de staat. Het idee dat de samenleving verbeterd kan worden is echter nog springlevend. De verwachting dat dat uiteindelijk ook zal gebeuren evenzeer.

Als men toe wil naar een betere samenleving, rijst natuurlijk de vraag wat dat 'betere' dan wel inhoudt. Wat kun je een 'Goede' samenleving noemen, wat heet dan maatschappelijke 'Vooruitgang'?

Dat is een lastige vraag. Over die vraag wil ik het vanmiddag met u hebben.

2 CRITERIA VOOR KWALITEIT VAN DE SAMENLEVING

De kwaliteit van een samenleving kan op twee manieren beschreven worden: negatief en positief. Negatieve omschrijvingen benadrukken de afwezigheid van maatschappelijke misstanden; een samenleving is beter naarmate er minder mee mis is. Positieve definities benadrukken de aanwezigheid van gewaardeerde eigenschappen; een samenleving is beter naarmate deze meer daarvan te bieden heeft.¹

2.1 Negatieve criteria

In het huidige discours over de kwaliteit van de samenleving voeren negatieve definities de boventoon. De gedachten worden sterk bepaald door de maatschappelijke problemen die op het moment in de belangstelling staan. Als we hier in deze tijd spreken over een 'betere samenleving', bedoelen we vaak een samenleving met minder werkeloosheid en minder criminaliteit. Omdat gerefereerd wordt aan problemen van vandaag de dag, is zo'n aanduiding wel sprekend. Negatieve definiëring van kwaliteit heeft echter een aantal beperkingen.

Allereerst is 'niet-slecht' niet helemaal hetzelfde als 'goed'. Een huis dat vrij is van tocht en lekkage is bij voorbeeld nog geen goed huis. Met negatieve criteria alleen kun je een architect ook geen huis laten ontwerpen.

Ten tweede hoeft perceptie van sociale problemen niet te betekenen dat de samenleving 'niet goed' is. Sommige problemen zijn misschien onvermijdelijk, zoals een zekere mate van ongelijkheid. Een goede samenleving hoeft nog geen ideale samenleving te zijn. Niet alles wat als probleem geldt is ook even belangrijk. In de jaren vijftig maakte men zich bij voorbeeld grote zorgen over de 'verwildering van de jeugd'. Achteraf bleek dat nogal mee te vallen.

Ten derde zullen mensen waarschijnlijk altijd wel misstanden zien in hun samenleving. Naar onze aard zijn we nu eenmaal kritisch en steeds op zoek. Een maatschappij die zo voortreffelijk is dat we er niets op kunnen aanmerken, is misschien helemaal niet zo goed voor ons.

Tenslotte wordt het kwaliteitsdenken zo wel sterk getekend door wat op dat moment als probleem ervaren wordt. Daardoor raakt het kwaliteitsbegrip erg gebonden aan tijd en plaats en biedt zo weinig basis voor een vergelijking tussen samenlevingen en door de tijd.

2.2 Positieve criteria

We kunnen de problemen van negatieve omschrijving natuurlijk vermijden door de kwaliteit van de samenleving in positieve termen te definiëren. Dat heeft echter ook zijn nadelen.

Allereerst zijn positieve definities van kwaliteit abstracter van aard. Men refereert dan aan een dimensie in plaats van aan een concreet probleem. Men spreekt dan bij voorbeeld over 'veiligheid' in het algemeen, in plaats van over 'verkeersongevallen' in het bijzonder.

Positieve definities zijn ook lastiger, omdat er de vraag aan vast zit hoeveel van het

goede nog wel goed is, bij voorbeeld hoeveel vrijheid mens en maatschappij aankunnen. Bij negatieve definities speelt dat minder; zolang iets als een misstand geldt is vermindering ervan altijd goed.

Bij positieve definities van kwaliteit worden we ook scherper geconfronteerd met onverenigbaarheden. Vrijheid en gelijkheid verdragen elkaar bij voorbeeld niet helemaal. Er moeten dan prioriteiten gesteld worden of optimale combinaties worden ingeschat. Bij negatieve definities is dat probleem in ieder geval minder zichtbaar.

Het is dus moeilijker om de kwaliteit van de samenleving positief te omschrijven dan negatief. We zitten hier echter niet om met de gemakkelijkste antwoorden genoeg te nemen. Ik nodig u uit om mij op die moeilijker weg te volgen.

Overzicht 1 Criteria voor kwaliteit van menselijke samenlevingen

Bestendigheid

Productiviteit

— van goederen en diensten

— van ideeën

Ideëel gehalte

— o.a. gelijkheid

— o.a. vrijheid

— godsdienstigheid?

Leefbaarheid

In de loop van de tijd zijn natuurlijk al de nodige positieve omschrijvingen van de kwaliteit van de samenleving te berde gebracht. Als men die overziet zijn daar vier soorten definities in te onderkennen. In overzicht 1 zijn die met steek-woorden aangeduid.

Bestendigheid

Het criterium van bestendigheid verwijst naar de mate waarin een samenleving zichzelf in stand kan houden. Een samenleving wordt meestal niet goed genoemd, indien deze aan innerlijke tegenstellingen dreigt te bezwijken, of onder de voet wordt gelopen door krachten van buiten. Bestendigheid blijkt meestal pas achteraf. Dit criterium wordt daarom voornamelijk door historici gehanteerd. Duizendjarige rijken gelden in deze visie als summum van kwaliteit.

Productiviteit

Het criterium van productiviteit betreft meestal de voortbrenging van goederen en diensten. Samenlevingen die veel materiële welvaart genereren, worden beter geacht dan samenlevingen die we 'onderontwikkeld' noemen. Dit criterium wordt veel gehanteerd door economen. Het BNP

is dan de gangbare maatstaf.

Naast de produktie van consumptie-goederen wordt in dit verband ook wel gekeken naar de bijdrage in de ontwikkeling der mensheid. Het gaat dan vooral om wat een samenleving voortbrengt aan vernieuwingen in de kunst, en uitvindingen op het gebied van techniek en organisatievormen. De klassieke Griekse beschaving wordt op dat punt hoog geschat.

Ideëel gehalte

Het criterium van ideëel gehalte betreft de mate waarin een samenleving gestalte geeft aan een bepaald ideaal. Dat wil zeggen, een ideaal waar maakt of althans belijdt. Dit criterium wordt door moralisten van diverse pluimage gehanteerd.

De invulling van het criterium hangt af van het ideaal dat men als uitgangspunt neemt. In de gangbare westerse opvattingen treffen we daarbij nog steeds de idealen van de Franse revolutie aan: Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. De moderne verzorgingsstaat biedt in die visie een betere samenleving dan de feodale maatschappij van weleer. In Iran worden momenteel echter andere criteria gehanteerd. Daar staat godsdienstige onderwerping voorop en ziet men meer heil in de samenleving van vroeger.

Toepassing van dit criterium vereist dus een ideologische keuzebepaling vooraf. Dat maakt dit soort uitspraken over de kwaliteit van samenlevingen hoogst subjectief. Men kan een eigen moreel oordeel proberen te vermijden door samenlevingen te beoordelen naar de mate waarin ze hun eigen idealen waarmaken; dus bij voorbeeld naar de mate waarin het de Mullahs in Iran lukt om mensen naar de regelen van de Islam te laten leven. Het blijft echter een waardeoordeel; alleen een waardeoordeel van een ander.

Leefbaarheid

Tenslotte kan de kwaliteit van samenlevingen worden afgemeten aan de leefbaarheid ervan, met andere woorden: aan de geschiktheid voor menselijke bewoning. Men bekijkt de maatschappij dan zoals een bioloog de geschiktheid van een bepaalde habitat voor een bepaalde diersoort beziet. Hoe past die leefomgeving bij de natuur van het beestje? In het geval van de mens wordt dan bezien hoe dat stuk van de leefomgeving dat de mens zelf geschapen heeft, past bij wat de mensen van de natuur hebben meegekregen.

Die vier benaderingen van kwaliteit van de samenleving verschillen in uitgangspunt. In het eerste geval staat de *maatschappij* zelf centraal. Kwaliteit is continuïteit van het systeem. Het systeem is doel in zich zelf; wat het oplevert is bijzaak. In het tweede geval ligt de nadruk op maatschappelijke *produkten*. Als een samenleving veel moois oplevert is het een goede samenleving, ook al gaan het systeem en de bewoners er uiteindelijk misschien aan ten gronde. In het derde geval staat een *zedenleer* centraal. Een samenleving geldt dan als beter naarmate deze meer spoort met een doctrine over hoe mensen behoren te leven. Als de praktijk van de leer hard is, is dat jammer, maar niet essentieel; het maakt die maatschappij niet minder ideaal. In het laatste geval is de *mens* uitgangspunt. Een samenleving wordt goed genoemd als deze past op de menselijke maat.

De hier aanwezige humanisten zullen nu de oren spitsen. Een benadering die de mens centraal stelt is een typisch humanistische benadering. Leefbaarheid is wat dat betreft dus een interessant criterium.

Van de genoemde vier criteria is leefbaarheid het minst gangbaar. In de literatuur over de

kwaliteit van de samenleving komt men het woord zelfs nauwelijks tegen. Dat maakt die benadering des te interessanter. Ik stel u dan ook voor om het criterium van leefbaarheid nader te onderzoeken. We zullen bekijken wat leefbaarheid precies is en of het ook gemeten kan worden. Op grond daarvan kunnen we dan verkennen wat voor eisen een leefbare samenleving concreet stelt.

3 LEEFBAARHEID ALS CRITERIUM

Wat is leefbaarheid precies? Laat ik beginnen met het aangeven van enige verschillen met de drie andere criteria voor de kwaliteit van de samenleving. Leefbaarheid heeft natuurlijk veel te maken met die andere criteria, maar is toch niet hetzelfde.

Een leefbare samenleving vereist enige maatschappelijke 'bestendigheid'. Wij kunnen immers niet leven zonder samenleving. Toch betekent grote bestendigheid niet zonder meer goede leefbaarheid; de geschiedenis biedt veel voorbeelden van ellendige samenlevingen die het lang uithielden. Inflexibiliteit van het maatschappelijk systeem kan aanpassing aan de noden van de gebruikers ervan juist in de weg staan.

Leefbaarheid valt ook niet helemaal samen met 'produktiviteit' van de samenleving. Het is natuurlijk wel zo dat wij mensen niet van de lucht kunnen leven en dat daarom een zeker aanbod aan voedsel en behuizing nodig is. Dat betekent echter niet dat een samenleving met minder welvaart dan nu gebruikelijk ook minder leefbaar is. Tenslotte hebben onze voorouders het zonder koelkast en tv weten te redden. We hebben nu misschien zelfs wel meer luxe dan goed voor ons is.

Een leefbare samenleving is ook niet persé een 'ideale' samenleving. Verschillende utopische gemeenschappen zijn ten gronde gegaan omdat de mensen het er niet in konden uithouden. In Iran brengt realisering van een Islamitisch ideaal momenteel een stroom vluchtelingen voort.

Definitie van leefbaarheid

Als dat allemaal niet het zelfde is als leefbaarheid, wat is leefbaarheid dan wel? Leefbaarheid van een samenleving kan gedefinieerd worden als de *mate waarin deze qua voorzieningen aansluit op de behoeften van de mensen die er in leven*². Als een samenleving haar leden biedt wat deze minimaal nodig hebben en hen geen onmogelijke eisen stelt, is die samenleving leefbaar. De inwoners kunnen dan op zijn minst overleven. Hoe beter mensen in een samenleving aan hun trekken kunnen komen, hoe leefbaarder die samenleving is.

Vereisten voor leefbaarheid

Leefbaarheid van een samenleving vereist allereerst aansluiting op de algemene mogelijkheden van de menselijke natuur. Menselijke behoeften zijn deels biologisch bepaald en impliceren duidelijke minimum-eisen. Wij kunnen niet zonder eten en drinken, en eigenlijk ook niet zonder regelmatig contact. Een samenleving die daar geen voorzieningen voor biedt is dus niet leefbaar. Ook menselijke vermogens hebben biologische beperkingen. Wij kunnen bij voorbeeld niet zonder slaap en hebben een beperkt bevattingvermogen. Een samenleving die van ons eist dat wij steeds van alles weet hebben, is dus ook niet leefbaar.

De biologische basis-architectuur van de mens laat ruimte voor veel variatie. Wat wij precies willen en kunnen wordt in belangrijke mate bepaald door onze ontwikkeling, en die ontwikkeling wordt weer sterk beïnvloed door de samenleving waarin wij opgroeien. Een samenleving heeft de aansluiting met haar samenstellende individuen dus enigszins in eigen

hand.

Een samenleving kan mensen kweken die goed passen bij wat die samenleving biedt en verlangt. Bij voorbeeld: een harde competitieve samenleving kan best leefbaar zijn als de opvoeding in die samenleving ook stevige en ambitieuze mensen levert. Dat is overigens geen automatisme. Een vechtmaatschappij heeft onvermijdelijk verliezers en kweekt daardoor meestal juist kwetsbare mensen die zich aan de race onttrekken.

Omgekeerd hoeft een zachte samenleving ook niet altijd leefbaar te zijn. Als de socialisatie in zo'n samenleving mensen voortbrengt met een sterke prikkelbehoefte en een grote geldingsdrang, vervelen de mensen zich er dood en leven ze voortdurend in het zondige besef dingen te willen die eigenlijk niet kunnen.

Variatie in leefbaarheid

Voor veel diersoorten is er eigenlijk maar één leefbare habitat, namelijk de ecologische niche waarin die soort geëvolueerd is. Voor de mens geldt dat niet. Hoewel de soort zich ooit ontwikkeld heeft in de Afrikaanse savanne, kunnen mensen ook in volstrekt andere omstandigheden leven. De specialisatie van de menselijke soort ligt vooral in zijn aanpassingsvermogen. Dit betekent dat we niet moeten zoeken naar die éne meest-leefbare-samenleving. Waarschijnlijk zijn er verschillende samenlevingsvormen die goed leefbaar zijn voor mensen.

Samenlevingen die volstrekt onleefbaar zijn selecteren zichzelf weg. De leden gaan dood of vluchten weg. Samenlevingen die net leefbaar genoeg zijn om de bevolking op peil te houden, hebben echter niet altijd slechte overlevingskansen. Geringe leefbaarheid van de eigen samenleving kan zich bij voorbeeld vertalen in groot enthousiasme voor veroveringsoorlogen. Sociale evolutie leidt dus niet noodzakelijkerwijs naar een steeds leefbaarder samenleving.

Het is daarom goed mogelijk dat veel van de hedendaagse samenlevingen niet erg leefbaar zijn en dat samenlevingen momenteel sterk verschillen in leefbaarheid.

4 MAATSTAVEN VOOR LEEFBAARHEID

Het is natuurlijk van belang om te weten welke samenlevingen het minst leefbaar zijn en welke het meest. Als we dat weten kunnen we beter bepalen waar we naartoe moeten. Als andere samenlevingen een stuk leefbaarder blijken dan de onze is dat in ieder geval een teken *dat* het kennelijk beter kan. Als er systematische verschillen zijn in de eigenschappen van meer en minder leefbare samenlevingen kunnen we daaruit misschien ook leren *hoe* de maatschappij verbeterd kan worden.

Leefbaarheid van samenlevingen moet dus op enigerlei wijze 'gemeten' worden. Hoe doe je dat? Leefbaarheid werd gedefinieerd in termen van 'aansluiting': de mate waarin voorzieningen van de maatschappij passen bij de behoeften van de mensen die er in leven. Die aansluiting als zodanig is niet zichtbaar. We kunnen de mate van aansluiting slechts afleiden uit andere dingen. Daarbij worden twee benaderingen gehanteerd: de 'aanbod'benadering en de 'uitkomst'benadering.

Meting aan aanbod

De eerste manier om aansluiting te meten is inschatten in hoeverre voorwaarden daartoe

aanwezig zijn. De gedachte daarbij is dat naarmate een samenleving meer biedt aan zaken zoals welvaart, vrijheid en gelijkheid, er meer kans is op aansluiting met wat mensen nodig hebben. In deze benadering wordt de leefbaarheid van een samenleving afgemeten aan het maatschappelijk aanbod. Met andere woorden: aan de 'input'.

Of dat aanbod echt aansluit op menselijke behoeften staat echter niet vast. Dat neemt men aan. De wens is daarbij nogal eens de vader van de gedachte. Ik spreek in dat verband dan ook van *veronderstelde leefbaarheid*.

Meting aan uitkomsten

De andere benadering is kijken hoe goed mensen floreren in een samenleving, hoe gezond en gelukkig ze er leven. In dit geval wordt de leefbaarheid van een samenleving niet afgemeten aan de levensvoorwaarden, maar aan de levensuitkomsten. Met andere woorden: niet aan de 'input', maar aan de 'output'. Als mensen goed gedijen kan er niet al te veel mis zijn met de maatschappij waarin zij leven; dan is die samenleving klaarblijkelijk leefbaar. Ik spreek in dat verband dan ook van *kennelijke leefbaarheid*.³

In overzicht 2 zijn beide benaderingen in beeld gebracht.

Overzicht 2
Benaderingen meting leefbaarheid van samenlevingen

	Leefbaarheid	
<i>begrip</i>	Aansluiting van voorzieningen van de maatschappij op behoeften van de mensen	
<i>meetbare aspecten</i>	maatschappelijk aanbod (input)	menselijke uitkomsten (output)
<i>indicatoren</i>	<p>Veronderstelde leefbaarheid Aanwezigheid van passend geachte levens-omstandigheden zoals:</p> <ul style="list-style-type: none"> * materiële welvaart * sociale gelijkheid * geborgenheid * individualiteit * etc... 	<p>Kennelijke leefbaarheid Goed gedijen van de inwoners, blijktens:</p> <ul style="list-style-type: none"> * gezondheid * geluk
<i>samenvattende maten</i>	diverse som-scores bv Index of Social Progress bv Human Development Index	Gelukkige LevensVerwachting

Analogie 'vruchtbaarheid' grond

Het verschil tussen beide benaderingen laat zich illustreren met de analogie van het bepalen van vruchtbaarheid van grond. De leefbaarheid van een samenleving voor mensen is vergelijkbaar met de vruchtbaarheid van een akker voor een bepaald gewas.

Meting van de vruchtbaarheid van grond was lang een kwestie van vaststellen van kennelijke vruchtbaarheid. Hoe vruchtbaar een akker was, merkte men pas achteraf bij het wegen van de opbrengst. Als de opbrengst (output) hoog was, dan was die plek kennelijk vruchtbaar.

Inmiddels kunnen we ook vaak vooraf bepalen hoe geschikt grond is voor een bepaald gewas. Dat kunnen we voorspellen op grond van kennis over de vereiste input aan onder meer mineralen, vocht en temperatuur. Die kennis is gebaseerd op systematisering van de ervaring achteraf en steunt ook op inzicht in groeiprocessen. Absoluut zeker is die kennis niet: het blijven min of meer plausibele veronderstellingen. Met die hypothetische kennis valt echter goed te werken. We kunnen nu bij voorbeeld met redelijke zekerheid voorspellen hoe graan het op een bepaalde akker zal doen. We weten ook wat er aan de grond veranderd moet worden om een grotere opbrengst te krijgen.

Bij de inschatting van vruchtbaarheid van grond zijn beide meetmethoden dus bruikbaar. Geldt dat ook voor het bepalen van de leefbaarheid van samenlevingen voor mensen? Het antwoord is 'nee'. Alleen in heel evidente gevallen kunnen we op grond van het aanbod aan voorzieningen iets zeggen over de leefbaarheid van een samenleving. Bij voorbeeld: als er vrijwel geen voedsel geproduceerd wordt. Verder kunnen we eigenlijk alleen maar achteraf vaststellen hoe leefbaar een samenleving kennelijk is. De analogie helpt verduidelijken waarom dat zo is.

Onze kennis over de optimale levensomstandigheden voor graan hebben we niet alleen van overgeleverde ervaring, maar vooral van experimenteel onderzoek. Met graan en grondsoorten kunnen gecontroleerde experimenten worden uitgevoerd. Met mensen en maatschappijvormen is dat nauwelijks mogelijk. Onze kennis over wat een samenleving te bieden moet hebben, blijft daardoor op het niveau van boerenwijsheden.

De optimale levensvoorwaarden voor graan kunnen aardig gespecificeerd worden. Graan is ook een betrekkelijk eenvoudige levensvorm, die zich op alle grond ongeveer op de zelfde wijze manifesteert. Bij de mens is meer variabiliteit. De eigenschappen van mensen worden sterk bepaald door de maatschappij waarin zij opgroeien en hun reacties op het leven in dat verband worden bovendien nog sterk gekleurd door hun bewustzijn. Die complexiteit valt niet te beschrijven in een aantal handzame wetten, zelfs al konden we vrijelijk met menselijke samenlevingen experimenteren.

4.1 'Veronderstelde' leefbaarheid

Hoewel het dus niet mogelijk is om ondubbelzinnig vast te stellen welke eigenschappen een menselijke samenleving leefbaar maken, wordt daarover wel driftig gespeculeerd. Haast iedereen heeft daar zo wel zijn opvattingen over, net zoals de boeren van vroeger hun ideeën hadden over de vruchtbaarheid van grond voor graan.

Die veronderstellingen over wat een samenleving leefbaar maakt, zijn voor een deel onomstreden. Iedereen ziet wel dat een samenleving een minimum aan bestaanszekerheid moet bieden in de vorm van voedsel, behuizing en rechtsbescherming. Alle boeren weten ook dat graan licht, lucht en water nodig heeft. Over de minder evidente voorwaarden zijn echter

verschillende opvattingen in omloop, onder meer over de mate van 'zekerheid' die een samenleving moet bieden en over de 'vrijheid' die de samenleving zijn leden moet laten. De opvattingen hierover verschillen net zozeer als de boerenwijsheden van weleer over de optimale bemesting en zaaitijd. Soms zijn die opvattingen even weinig gefundeerd als het geloof dat liefst bij volle maan gezaaid moet worden.

4.1.1 Denkrichtingen

De verschillen in opvattingen over wat de samenleving leefbaar maakt, vallen vaak samen met verschillen in levensbeschouwingen. Waar de eigen ervaring tekort schiet, worden antwoorden afgeleid uit meer algemene inzichten over hoe mens en maatschappij in elkaar zitten. Die inzichten zijn vaak sterk verweven zijn met ideaal-voorstellingen. In de gangbare veronderstellingen over wat een samenleving leefbaar maakt, laten zich vier denkrichtingen onderscheiden.

Materialisme

Allereerst is er een stroming die de leefbare samenleving ziet als een soort Hof van Eden. Mensen willen en kunnen veel, dus de samenleving moet ook veel bieden; niet alleen een bestaansminimum, maar liefst overvloed. Aanvankelijk werd in dat verband vooral de nadruk gelegd op economische welvaart; de leefbare samenleving werd vereenzelvigd met de 'welvaartsstaat'. Sinds kort wordt ook het belang van een goed natuurlijk milieu erkend en wordt leefbaarheid meer geassocieerd met 'duurzame' welvaart'. We kunnen dat gedachtengoed aanduiden als 'materialisme'. Dit is misschien wel de meest dominante opvatting, hoewel geen enkele ideologische stroming er echt voor tekent.

Egalitarisme

Daarnaast speelt de opvatting dat mensen niet goed gedijen in een klimaat van ongelijkheid. Een samenleving zou niet alleen genoeg moeten bieden, maar dat ook gelijk moeten verdelen. Rangverschil zou zich niet verdragen met menselijke behoeften aan solidariteit en zelf-respect. Deze opvatting leeft vooral in socialistische kring. Leefbaarheid werd daar aanvankelijk vereenzelvigd met vernietiging van kastensels en kapitalisme. Tegenwoordig ziet men het vooral in de aanwezigheid van een herverdelende 'verzorgingsstaat'. Deze stroming kan men 'egalitarisme' noemen.

Communitarisme

Vanouds zijn er ook stemmen die het belang van sterke sociale verbanden benadrukken. In die visie floreren mensen het best als ze zijn ingebed in hechte persoonlijke netwerken die te samen een 'morele orde' bieden, zoals familie, buurtschap en kerk. Dat zou ook gelden voor grotere verbanden, zoals stad en staat. Verminderende solidariteit met de verzorgingsstaat wordt gezien als een bedreiging van de leefbaarheid van de samenleving. Deze visie vindt veel weerklink in confessioneel conservatieve kring. Een hedendaagse variant staat bekend als 'communitarisme'.

Individualisme

Tenslotte is er ook een belangrijke stroming die meent dat mensen zelf het best weten wat goed voor hen is. Naast bestaanszekerheid moet de samenleving daarom vooral vrijheid bieden. De

leefbaarheid zou dan ook het meest gediend zijn met het terugdringen van vrijheidsbeperkingen, zoals afhankelijkheid, traditie en overheidsdwang, en met de bevordering van het eigen vermogen tot lotsbeschikking, door onder meer onderwijs. Deze visie stamt ook uit de Verlichting en wordt momenteel vooral met het liberalisme geassocieerd. De opvatting leeft ook sterk in het humanisme.

4.1.2 Metingen

Het benoemen van voorwaarden voor leefbaarheid is een eerste stap tot het 'meten' van leefbaarheid. Een tweede stap is vaststellen in hoeverre verschillende samenlevingen aan die voorwaarden voldoen. Soms valt dat op grond van wat we in de krant lezen al wel enigszins in te schatten. Het is bij voorbeeld nogal duidelijk dat Nederland momenteel leefbaarder is dan Ruanda. Voor die extreme verschillen hebben we geen maatlat nodig. Het is echter minder duidelijk of Nederland meer of minder leefbaar is dan bij voorbeeld Frankrijk. Om dat te bepalen moeten we het hebben van gesystematiseerde waarnemingen. Veel van die waarnemingen zijn samengebracht in statistieken. Echter, lang niet alle relevante kwaliteiten van landen vinden we terug in statistieken. Van de beschikbare statistische gegevens is ook maar een deel vergelijkbaar. Systematiseerde waarneming leidt in de praktijk dus tot beperkte waarneming. Laten we eens nader bezien wat dat concreet inhoudt.

Puntenstelsels

De beschikbare gegevens worden meestal gecombineerd door middel van puntenstelsels, veelal 'index' genoemd. Sommige van die puntenstelsels richten zich op één soort voorwaarden in het bijzonder. Een voorbeeld daarvan is de Physical Standard of Living Index (PSLI) van Williamson (1987), die voornamelijk voedselvoorziening meet⁴. Een ander voorbeeld is de vrijheidsindex die jaarlijks wordt opgesteld door Freedom House (1995).

De meeste puntenstelsels zijn meer omvattend en pretenderen alle gangbare opvattingen te bestrijken. Die optelsommen van passend geachte levensvoorwaarden hebben veel gemeen. Ze bevatten allemaal de voorziening in elementaire levensbehoeften, zoals voeding en behuizing. Er zijn echter ook verschillen, waarin men de zojuist genoemde denkrichtingen herkennen kan. In de ene index ligt het accent op de materiële levensstandaard, bij de andere indexen ligt de nadruk op immateriële zaken, zoals 'vrijheid' of 'gelijkheid'. Het accent is vaak impliciet.

Voorbeelden van zulke maten zijn: de 'Index of Social Progress' van Richard Estes (1984), de 'Quality-of-Life Index' van Raoul Naroll, en de 'Human Development Index' die momenteel door de Verenigde Naties gehanteerd wordt (UNPD 1995).^{5,6} In de krant treffen we ieder jaar wel een paar keer een lijst aan met landen en puntentotalen. Op die ranglijsten staat Nederland steevast in de top.

Zwakheden daarvan

De meting van leefbaarheid met aanbod van gunstig geachte voorwaarden is niet zonder problemen. Laat ik er vier noemen.

Het eerste probleem is natuurlijk dat veel veronderstellingen over voorwaarden voor leefbaarheid nogal discutabel zijn. Het is bij voorbeeld maar de vraag of vrije samenlevingen wel een betere aansluiting bieden op de behoeften van hun inwoners; mensen hebben toch ook behoefte aan structuur en kunnen niet alle vrijheid aan.

Het tweede probleem hangt daarmee samen. Er zijn natuurlijk grenzen aan vrijheid en geborgenheid, al zullen die grenzen niet overal en altijd op hetzelfde punt liggen. In de deze

generatie van leefbaarheidsindexen wordt daarmee vaak geen rekening gehouden. Méér geldt meestal als beter⁷.

Ten derde is het belang van voorwaarden ook vaak afhankelijk van de uitgangssituatie. In een situatie van armoede is de leefbaarheid waarschijnlijk meer gediend met verbetering van de materiële welvaart, maar in rijke landen is vergroting van de vrijheid wellicht effectiever. De meeste indexen geven echter ieder item evenveel punten, ongeacht de situatie.

Het vierde probleem is dat veel van deze indexen zich niet beperken tot 'leefbaarheid' in strikte zin, maar ook andere noties over kwaliteit van de samenleving omvatten. Sommige indicatoren zeggen eigenlijk meer over het ideëel gehalte van de samenleving, dus over een andere categorie uit **overzicht 1**. Een daarmee samenhangend probleem is dat de gangbare leefbaarheidsindexen een sterk westerse waardenoriëntatie weerspiegelen, en dan ook minder geaccepteerd worden in andere delen van de wereld.

Naast deze theoretische zwakheden kent de benadering ook tal van technische problemen. Het zou te ver voeren die hier allemaal te noemen⁸. Laten we nu liever de andere benadering onder de loep nemen: de bepaling van leefbaarheid aan de 'output' in plaats van aan de 'input'.

4.2 'Kennelijke' leefbaarheid

Als de leefbaarheid van een samenleving moet blijken uit de mate waarin mensen er floreren, waar moeten we dan precies naar kijken? Is de mate van goed gedijen dan ook te meten?

4.2.1 Criteria

Of mensen floreren blijkt allereerst uit hun gezondheid. Het blijkt ook uit de mate waarin ze plezier scheppen in hun bestaan.

Gezondheid

Als we willen weten of graan het goed doet op een akker, kijken we naar zaken als de groei van de planten, de incidentie van ziekten en van voortijdige sterfte. Op analoge wijze kunnen wij kijken hoeveel groeistoornissen, ziekte en sterfte zich in de bevolking van een land voordoen. Als de mensen ziekelijk zijn en vroeg sterven is er klaarblijkelijk iets mis met die samenleving; zeker als in andere samenlevingen in gelijke geo-fysische condities de mensen minder ziek zijn en langer leven.

Naast lichamelijke volksgezondheid kan ook worden gekeken naar geestelijke volksgezondheid. Hier houdt de analogie met graan op, want graan heeft niet zoiets als een 'geest'. Een dier als het varken heeft dat wel enigszins. Als we willen weten of varkens het goed doen in een bepaald soort stal, kijken we daarom ook naar het voorkomen van gedragsstoornissen, zoals zelfverwonding en staartbijten. Op analoge wijze kunnen wij bij mensen de incidentie en de ernst van psychische stoornissen als maatstaf gebruiken. Als in een samenleving veel mensen in de war raken, schort er daar kennelijk wat aan de leefbaarheid.

Geluk

Een tweede maatstaf is hoe mensen het leven ervaren. Je kunt niet zeggen dat mensen goed gedijen als ze doodongelukkig zijn, zelfs niet als ze lichamelijk en geestelijk toch wel in orde zijn. Goed gedijen kan dus ook worden afgemeten aan subjectieve satisfactie.

Het woord 'satisfactie' duidt in de eerste plaats een affectieve ervaring van 'prettig voelen'. Het woord wordt ook gebruikt voor tevredenheidsoordelen. Dit criterium kan alleen worden toegepast op levensvormen met bewustzijn en is dus weer niet van toepassing op graan. Het is slechts ten dele toepasbaar op hogere diersoorten. Het varken kent waarschijnlijk wel prettige en onprettige ervaringen, maar mist het zelfbewustzijn om zijn bestaan te beoordelen.

Satisfactie kan betrekking hebben op specifieke aspecten van het bestaan, zoals arbeidsleven of liefdesleven. Het begrip kan ook op het leven als geheel betrokken worden. We spreken dan van 'levensvoldoening' of 'geluk'. In dit verband is vooral dat laatste van belang. Een samenleving kan slecht leefbaar zijn, maar toch een hoge arbeidssatisfactie kennen, bij voorbeeld omdat de arbeid de enige sfeer is waar mensen nog enigszins aan hun trekken komen. Het is echter niet goed voorstelbaar dat mensen in zo'n situatie plezier zullen scheppen in hun leven als geheel. Elders heb ik het begrip geluk nader uitgewerkt (Veenhoven 1984, ch 2).

4.2.2 Metingen

Weten waarop je moet letten is één ding; echt 'meten' van verschillen is een tweede. Dat vereist dat zaken als gezondheid en geluk gekwantificeerd worden, en wel op een zodanige manier dat vergelijking tussen samenlevingen mogelijk wordt. Laten we eens kijken wat de praktische mogelijkheden daartoe zijn op dit moment. In **overzicht 3** zijn enige mogelijkheden op een rijtje gezet. Bij iedere indicator is aangegeven hoe toepasselijk deze is voor meting van leefbaarheid, hoezeer de indicator zich leent tot vergelijking tussen landen en in hoeverre er gegevens beschikbaar zijn⁹.

Meting volks-gezondheid

De lichamelijke gezondheid van de bevolking wordt veelal afgemeten aan het voorkomen van ziekte. Daartoe gebruikt men ondermeer cijfers over ziekteverzuim, medische consumptie en bevolkingscreenings. Hoe minder van dat alles, hoe gezonder de bevolking geacht wordt te zijn. Dat lijkt eenvoudiger dan het is. Eén probleem is dat veelvuldig doktersbezoek nog niet wil zeggen dat de gezondheidstoestand slecht is. Een ander probleem is dat niet-ziek zijn nog niet betekent dat men blakend gezond is. Ik zal u niet vermoeien met de techniek van de gezondheidsstatistiek. Laat ik volstaan met de conclusie dat volksgezondheid vooralsnog het best gemeten kan worden met de gemiddelde levensduur; in het jargon 'levens-verwachting' genoemd. Gegevens hierover zijn beschikbaar voor vrijwel alle tegenwoordige natie-staten.

Bij het meten van geestelijke gezondheid doen zich vergelijkbare problemen voor als bij het meten van lichamelijke gezondheid. Extra technische problemen zijn dat psychische stoornissen minder goed classificeerbaar zijn en dat de statistiek van de geestelijke volksgezondheid minder ontwikkeld is. Een meer fundamenteel probleem is dat definities van geestelijke gezondheid enigszins verschillen tussen samenlevingen. Er is in dit geval geen harde uitkomst-indicator die vergelijkbaar is met levensverwachting. Ook incidentie van suïcide is niet geschikt voor dat doel. Zelfdoding is lang niet altijd het gevolg van psychische disfunctioneren, en het aandeel van psychische oorzaken is ook niet constant naar plaats en tijd. Daarom moeten wij de geestelijke gezondheid vooralsnog buiten beschouwing laten.

Meting 'volks-gelukkigheid'

Geluk is een innerlijke geestestoestand. Van de buitenkant kunnen we niet goed zien of iemand voldoening in het leven scheidt. We beschikken ook niet over zoiets als een thermometer om de graad van satisfactie objectief vast te stellen. Daarom kunnen we geluk eigenlijk alleen maar meten door er mensen naar te vragen.

Het heeft enige tijd gekost voordat de wetenschap zich met dat gegeven verzoend heeft. Eerst zijn er nog allerlei pogingen ondernomen om levensvoldoening af te meten aan het voorkomen van bepaalde gedragingen¹⁰.

Gedragsindicatoren

De meest gangbare indicatoren van 'volks-gelukkigheid' betreffen de incidentie van *wan-hoopsgedrag* in landen. Het gaat dan ondermeer om zelfdoding, zelfbedwelming (drugs, alcohol) en het zoeken van riskante kicks. Naarmate burgers minder voldoening in hun leven scheppen zouden die gedragingen meer voorkomen. Op een zelfde manier is ook geprobeerd geluk af te meten aan *migratie*, hoe minder levensvoldoening in het land, hoe meer mensen emigreren. Ook *politiek protest* is wel opgevoerd als indicator van geluk.

Onvrede met het leven zou zich onder meer manifesteren in deelname aan rellen en steun voor extremistische partijen.

Daar zit natuurlijk allemaal best wat in, maar bij nader beschouwing blijkt de relatie tussen innerlijk geluk en getoond gedrag toch aanzienlijk complexer. Een complicatie is bij voorbeeld dat zelfdoding meer aanvaard wordt in de meest gelukkige landen. Elders heb de problemen van deze benadering op een rijtje gezet (Veenhoven 1996a). Laat ik hier volstaan met de conclusie dat deze benadering geen alternatief biedt.

Zelf-rapportages

Geluk kan dus alleen gemeten worden door er mensen naar te vragen. Hiertoe zijn zeer verschillende vraag-methoden ontwikkeld, waarvan een aantal goed bruikbaar is gebleken. Eén van die bruikbare methoden is de directe vraag naar de mate waarin men alles bij elkaar genomen voldoening scheidt in het leven als geheel. Dat soort vragen wordt sinds enige decennia regelmatig gesteld in enquête-onderzoek.

Validiteit Aanvankelijk was er veel twijfel over de validiteit van de antwoorden op dit soort vragen. Eén van de twijfels was of de antwoorden wel iets zeggen over geluk. Veel mensen zouden geen oordeel hebben over hun leven, en dus maar wat roepen. Ook zouden de antwoorden meer zeggen over hoe gelukkig mensen denken dat ze moeten zijn in hun situatie, dan over de werkelijke levensvoldoening. Een andere bron van twijfel betreft wenselijkheidsvertekening. Mensen zouden zich vaak gelukkiger voordoen dan ze zich in werkelijkheid voelen. De vele bezwaren hebben nogal wat valideringsonderzoek op gang gebracht. Daaruit blijkt echter dat mensen in het gros van de gevallen gewoon eerlijk antwoord geven. Antwoorden op vragen naar geluk blijken qua validiteit en betrouwbaarheid vergelijkbaar met directe vragen over hoe gezond men zich voelt. Zie ondermeer Veenhoven (1984: hoofdstukken 3 en 4) en Headey & Wearing (1992: hoofdstuk 3).

Inmiddels maken vragen over geluk een vast onderdeel uit van grootschalige enquêtes in verschillende landen. Op grond daarvan weten we nu van zo'n zestig landen hoe prettig de mensen er zich gemiddeld voelen en hoe tevreden ze zijn met hun leven als geheel. Stemningsniveau en levens-tevredenheid blijken hand in hand te gaan; wat men vindt van het leven wordt sterk bepaald door hoe men zich erbij voelt.

Vergelijkbaarheid Er was aanvankelijk veel twijfel over de vergelijkbaarheid van dit soort uitspraken over het leven. Is het antwoord dat een Fransman geeft op een vraag naar 'bonheur' wel van dezelfde orde als dat van een Amerikaan over 'happiness'? Is er geen verschil in wenselijkheidsvertekening tussen landen? Is het begrip eigenlijk wel bekend buiten de westerse wereld?

Onderzoek heeft inmiddels veel twijfels weggenomen. Zo bleek ondermeer dat vragen met verschillende bewoordingen toch steeds dezelfde rangorde van landgemiddelden opleveren. Diverse tests op wenselijkheidsvertekening brachten geen land verschil aan het licht. Het begrip blijkt ook overal goed bekend, er wordt prompt geantwoord en het aantal 'weet niet' antwoorden is miniem. Gerust stellend is voorts dat geluk niet los blijken te staan van 'harde' landkenmerken, ruim 70% van de gevonden verschillen kan zo verklaard worden¹¹.

Naast deze methodische twijfels zijn er ook theoretische twijfels aan de vergelijkbaarheid van geluk. Eén bron van twijfel is de theorie dat geluk relatief is. Volgens die theorie is geluk een kwestie van vergelijking binnen het land, en zegt het gemiddelde dus weinig over verschil in kwaliteit tussen landen. Een ander bezwaar komt vanuit de gedachte dat geluksgemiddelden meer zeggen over de lokale kijk op het bestaan, dan over de kwaliteit ervan. Hoewel die theorieën best plausibel klinken, zijn toch onjuist gebleken. Elders heb ik uitvoerig uiteengezet waarom (Veenhoven, 1991, 1994, 1995a).

In beide gevallen betreft het een lang lopende discussie, die pas vrij recent beslecht is, nadat voldoende data beschikbaar zijn gekomen. Ik kan daar hier nu niet verder op in gaan, en laat het bij de conclusie dat vergelijken van geluk tussen landen redelijk verantwoord is.

Combinatie-maat: 'Gelukkige LevensVerwachting'

We hebben dus twee bruikbare indicatoren voor het goed gedijen van mensen: 1) 'gezondheid' zoals blijkt uit de levensverwachting, en 2) 'geluk' zoals blijkt uit vragen naar levensvoldoening. Iets anders geformuleerd: de leefbaarheid van landen blijkt uit de mate waarin mensen er lang en gelukkig leven. Dat 'lang en gelukkig leven' kennen we uit de sprookjes. Het is een vaste slotfrase waarmee een goede afloop wordt aangeduid. Hier gebruik ik die combinatie nu voor het aanduiden van de goede samenleving.

De mate waarin mensen lang en gelukkig leven in een land kan worden weergegeven in één getal. Daarvoor zijn verschillende methoden denkbaar. Een eenvoudige methode is om de levensverwachting in jaren te vermenigvuldigen met het gemiddeld geluk, uitgedrukt in een getal van 0 tot 1. Die vermenigvuldiging zegt iets over het aantal gelukkige levensjaren dat een burger beleeft. Zijn alle mensen doodongelukkig in dat land (geluk = 0), dan leeft men daar dus geen enkel jaar gelukkig, hoe lang men het ook volhoudt. Is iedereen volstrekt gelukkig (geluk = 1), dan is het aantal gelukkige levensjaren gelijk aan het aantal werkelijke levensjaren.

In de werkelijkheid komt dat natuurlijk niet voor. Laten we daarom twee reële voorbeelden nemen. Allereerst een geval van lage levensverwachting en gering geluk, Rusland bij voorbeeld: de levensverwachting in Rusland is slechts 68 jaar (10 jaar minder dan in Nederland!) en het gemiddelde rapportcijfer voor eigen leven een 5 (op schaal 0-1 dus 0,5). Vermenigvuldiging levert nu het getal 34. In Nederland is de levensverwachting 78 jaar en is het gemiddelde rapportcijfer een 8 (op schaal 0-1 dus 0,8). Hier komen we uit rond de 62. Het verschil tussen Rusland en Nederland is dan 28 gelukkige levensjaren.

In het middengebied tussen 0 en 1 kun je strikt gesproken eigenlijk niet meer spreken van 'gelukkige levensjaren'. De gemiddelde Rus leeft natuurlijk niet 34 jaar volstrekt gelukkig en de andere 34 jaar volstrekt ongelukkig. We kunnen die uitdrukking dus alleen in overdrachtelijke zin gebruiken. Een betere term is 'gelukkige levensverwachting'¹². Het voordeel van die benaming is ook dat deze aansluit bij het reeds bekende begrip 'gezonde levensverwachting' (Robine & Ritchie 1991).

Overzicht 3
Gegevens over kennelijke leefbaarheid van landen

toepasselijkheid vergelijkbaarheid beschikbaarheid

Gezondheid

Lichamelijk:

*	medische consumptie	—	—	+
*	incidentie ziekten	+	±	+
*	subjectieve gezondheid	+	+	+
*	levensverwachting	++	++	++

Geestelijk:

*	gebruik psycho-therapie	—	—	±
*	incidentie stoornissen	+	±	—

Geluk

Gedragsindicatoren (objectief)

*	zelfdoding	±	±	++
*	escapisme in drugs etc	±	—	±
*	migratie	±	±	±
*	protest	—	—	—

Zelfrapportages (subjectief)

*	stemmings-niveau	++	+	+
*	levens-voldoening	+	+	+

++ = zeer goed + = goed ± = matig — = slecht

5 KENNELIJKE LEEFBAARHEID VAN LANDEN

Als de leefbaarheid van een samenleving kan worden afgelezen aan de Gelukkige Levens-Verwachting kunnen we nu dus de kennelijke leefbaarheid van samenlevingen gaan vergelijken. Ik wil u meenemen bij een eerste verkenning van die mogelijkheid. Die verkenning beperkt zich tot één bepaald type samenlevingen, namelijk natie-staten, of wat we gewoonlijk 'landen' noemen.

Onze wereld kent momenteel zo'n 200 landen. Van haast al die landen weten we hoe lang mensen er leven, maar van slechts 60 landen is ook bekend hoe gelukkig de gemiddelde burger zich er voelt. Van die 60 landen valt een tiental af, omdat de geluuksmetingen niet helemaal vergelijkbaar zijn, of van te lang geleden. Onze verkenning zal zich daarom moeten beperken tot 48 landen. Het merendeel daarvan zijn rijke westerse landen; wat we de 'Eerste wereld' plegen te noemen. Onder die 48 landen treffen we ook de meeste Oost-Europese landen en China: die tot voor kort als de 'Tweede wereld' werden aangeduid. Tenslotte is ook een aantal 'Derde wereld' landen in deze verzameling aanwezig, onder meer India en Nigeria.

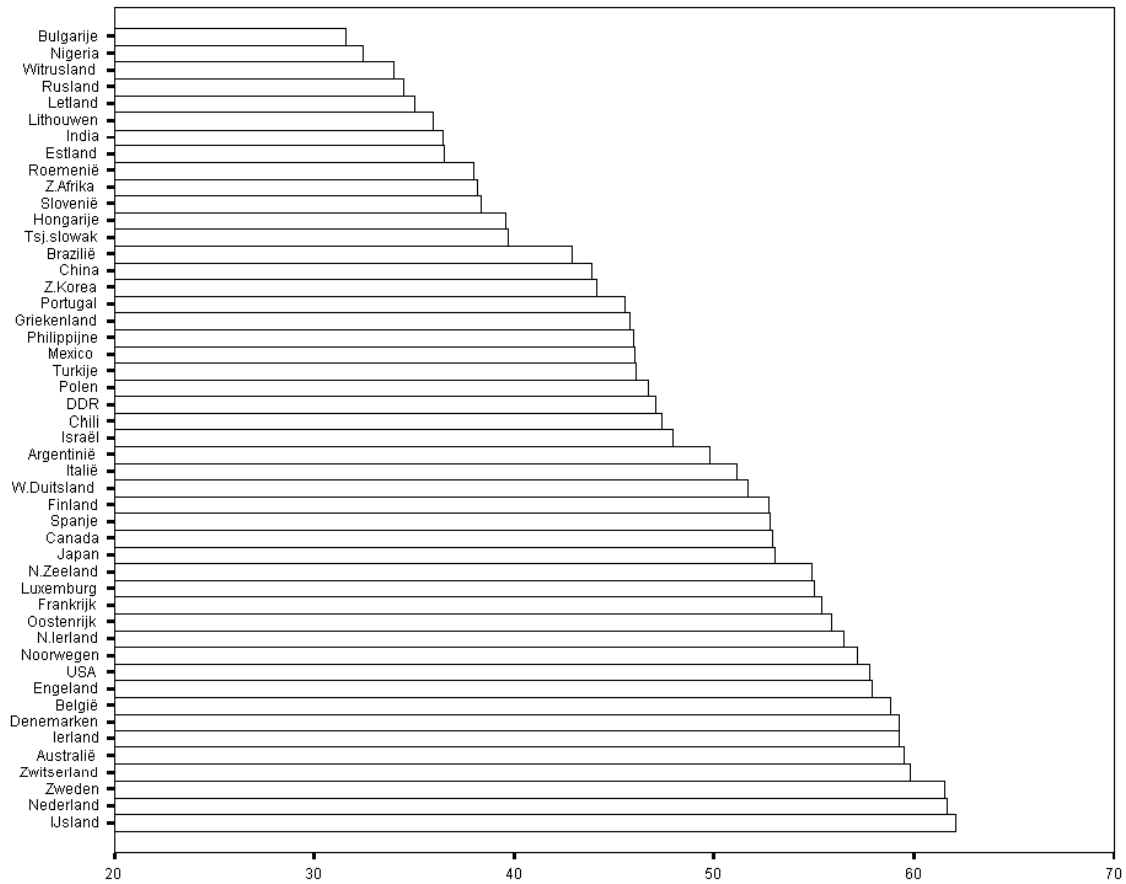
Voor die 48 landen is de gelukkige levensverwachting berekend. De resultaten treft U in het staafdiagram van **overzicht 4**.

5.1 Verschillen in Gelukkige LevensVerwachting

In dit diagram zien we aanzienlijke verschillen. Helemaal boven begint de verdeling met iets meer dan 30 gelukkige levensjaren. We zien daar Bulgarije, Nigeria en Wit Rusland (Belarus). In het middengebied is de gelukkige levensverwachting ongeveer 50 jaar. We zien hier onder meer de fortuinlijker Oostblok-landen zoals Polen en voormalig Oost-Duitsland, en de meest welvarende Latijns-Amerikaanse landen zoals Argentinië, Chili en Mexico. Helemaal rechts in de figuur ligt de gelukkige levensverwachting tegen de 60 jaar. Daar treffen alleen rijke westerse landen, met als kampioen IJsland. Nederland staat op een eervolle tweede plaats met 62 gelukkige levensjaren.

Er zijn dus grote verschillen in kennelijke leefbaarheid van landen. In deze verzameling is het grootste verschil niet minder dan 30 gelukkige levensjaren!

Overzicht 4
Gelukkige levensverwachting in 48 landen omstreeks 1990

Gelukkige levensverwachting berekend uit gemiddeld geluk op schaal 0 - 1 maal levensverwachting bij geboorte.

Ondergrens

Dit overzicht geeft echter geen compleet beeld van de leefbaarheid in alle landen in deze tijd. Het bevat slechts 48 van de 200 landen. In deze verzameling ontbreken landen die geteisterd worden door honger, oorlog en onderdrukking, zoals bij voorbeeld Somalië en Irak. In zulke ellendige omstandigheden worden nu eenmaal zelden geluks-enquêtes gehouden. De landen onderaan in het overzicht geven dus geen beeld van de werkelijke ondergrens.

Uit ander onderzoek weten we dat het inderdaad erger kan. Aan het eind van de vijftiger jaren was de gelukkige levensverwachting in India bij voorbeeld slechts 15 jaar¹³. Dit zal vast niet het laagst voorkomende niveau zijn. Waarschijnlijk kan het nog veel lager voordat de samenleving er echt aan bezwijkt.

Bovengrens

De meest leefbare samenlevingen van dit moment zijn waarschijnlijk wél vertegenwoordigd in **overzicht 4**. Als we kijken naar de cijfers in de bovenste rij dringt zich de vraag op of het nog wel beter kan.

Allereerst zien we dat in IJsland het leven met het rapportcijfer 8 beoordeeld wordt. De antwoord mogelijkheid 'niet gelukkig' wordt in dat land slechts door 3% aangekruist. Geen enkele samenleving kan iedereen volstrekt gelukkig maken. Het menselijk bestaan brengt nu eenmaal onvermijdelijk een zeker lijden met zich mee. Geen enkele samenleving kan het ook iedereen evenzeer naar de zin maken; iedere samenlevingsvorm kent nu eenmaal verliezers. Een gemiddelde van 10 zit er dus niet in. Misschien is een negen het maximaal haalbare. De marge voor vooruitgang lijkt wat dat betreft niet groot. Wellicht stuiten wij hier op een ander 'eind van de geschiedenis'.

Ook de levensverwachting is hoog in IJsland. De gemiddelde levensduur die in deze maatschappij gerealiseerd wordt, ligt ver boven de mogelijkheden van de eerste menselijke samenlevingen. Vooralsnog gaat de verlenging van de levensverwachting niet ten koste van de waardering van het bestaan; hoogbejaarden blijken zelfs bovenproportioneel gelukkig¹⁴. Verdere verlenging van de levensverwachting kan dus het aantal gelukkige levensjaren verhogen. Hoeveel is vooralsnog onduidelijk.

5.2 Kenmerken van kennelijk leefbare landen

Nu we hebben vastgesteld *dat* landen verschillen in kennelijke leefbaarheid, kunnen we gaan verkennen *waarom* dat zo is. Het ligt voor de hand om vervolgens te kijken waarin de minst leefbare landen verschillen van de meest leefbare landen. Dat lijkt overigens eenvoudiger dan het is. Ik zal hier niet uitweiden over de technische problemen rond dat soort exercities. Laat ik hier volstaan met wat illustratieve uitkomsten.

In **overzicht 5** treft u links onder elkaar een aantal eigenschappen van landen. Bij ieder van die kenmerken is aangegeven in hoeverre meer of minder daarvan samengaat met meer of minder leefbaarheid. Het verband is aangegeven in correlatie-coëfficiënten. Deze getallen kunnen variëren tussen nul en één. Hoe dichter het getal de één benaderd, hoe sterker het statistisch verband. **Overzicht 5** is een samenvatting van een veel grotere tabel die als **bijlage 2** is opgenomen.

Bestaanszekerheid

Het eerste wat we zien is dat mensen langer en gelukkiger leven in de landen die gekenmerkt worden door goede sociale zekerheid, rechtszekerheid en fysieke veiligheid. De correlatiecoëfficiënten zitten dicht bij 1 dan 0. Dat duidt erop dat leefbaarheid een behoorlijke mate van bestaanszekerheid vereist. De onzekerheden van de laagst scorende landen doen kennelijk afbreuk aan de gelukkige levensverwachting.

Overigens is niet iedere zekerheid even belangrijk. Het verband met sociale zekerheid is het laagst, en ook niet significant¹⁵.

Welvaart

Vervolgens zien we een sterk verband met materiële welvaart. Hoe rijker het land, hoe hoger de gelukkige levensverwachting, dus hoe leefbaarder het land kennelijk is. Dit kan ook begrepen worden in termen van bestaanszekerheid. Het kan eveneens betekenen dat luxe een land leefbaarder maakt.

Op het volgende **overzicht (6)** is dit verband nader in beeld gebracht. Van links naar rechts zijn de landen geordend op volgorde van welvaart, van laag naar hoog op volgorde van gelukkige levensjaren. Links onder ziet U Nigeria (WAN), het op één na armste land met het op één na laagste aantal gelukkige levensjaren. Rechtsboven treft U Zwitserland (CH); één van de rijkste landen, waar de inwoners ook lang en gelukkig leven.

Als we dat plaatje nader bekijken valt op dat het verband niet helemaal rechtlijnig is. In het cluster van arme landen links onder is een opgaande lijn zichtbaar, die duidt op een positief verband. Bij het cluster van rijke landen rechtsboven zien we eerder een horizontale lijn. Bij de rijke landen maakt meer of minder welvaart dus nauwelijks meer uit. In dit patroon laat zich de wet van de verminderende meeropbrengst herkennen.

Vrijheid

Terug naar **overzicht 5**. Daar zien we dat landen ook leefbaarder zijn naarmate ze hun burgers meer vrijheid bieden. Dit geldt niet alleen voor de bekende politieke vrijheden, zoals stemrecht en vrijheid van vergadering, maar ook voor vrijheid om het eigen leven in te richten zoals men wil. Die persoonlijke vrijheid zit onder meer in maatschappelijke acceptatie van echtscheiding, homoseksualiteit en zelfdoding.

Laten we dat verband met persoonlijke vrijheid ook eens nader bekijken. Op **overzicht 7** treft U weer een spreidingsdiagram. Van links naar rechts treft U hier de mate van vrijheid in het land (gemeten naar een combinatie score), en van laag naar hoog zijn landen weer afgezet naar het aantal gelukkige levensjaren dat burgers er beleven. In dit geval zien we weer een positief verband. Dat verband is nu echter lineair. Er blijkt (nog) geen sprake te zijn van afnemende meeropbrengst.

Omdat de meest vrije landen typisch ook de meest welvarende landen zijn, is het moeilijk om in te schatten hoe groot het zelfstandig effect van vrijheid is. Als men alle gezamenlijke variantie aan welvaart toerekent, verklaart de vrijheidsfactor zo'n 15% van de variantie in Gelukkige LevensVerwachting. Rekent men alles aan de vrijheidsfactor toe, dan komen we op 40%.

Overzicht 5
Kenmerken van kennelijk leefbare landen
 48[#] landen rond 1990

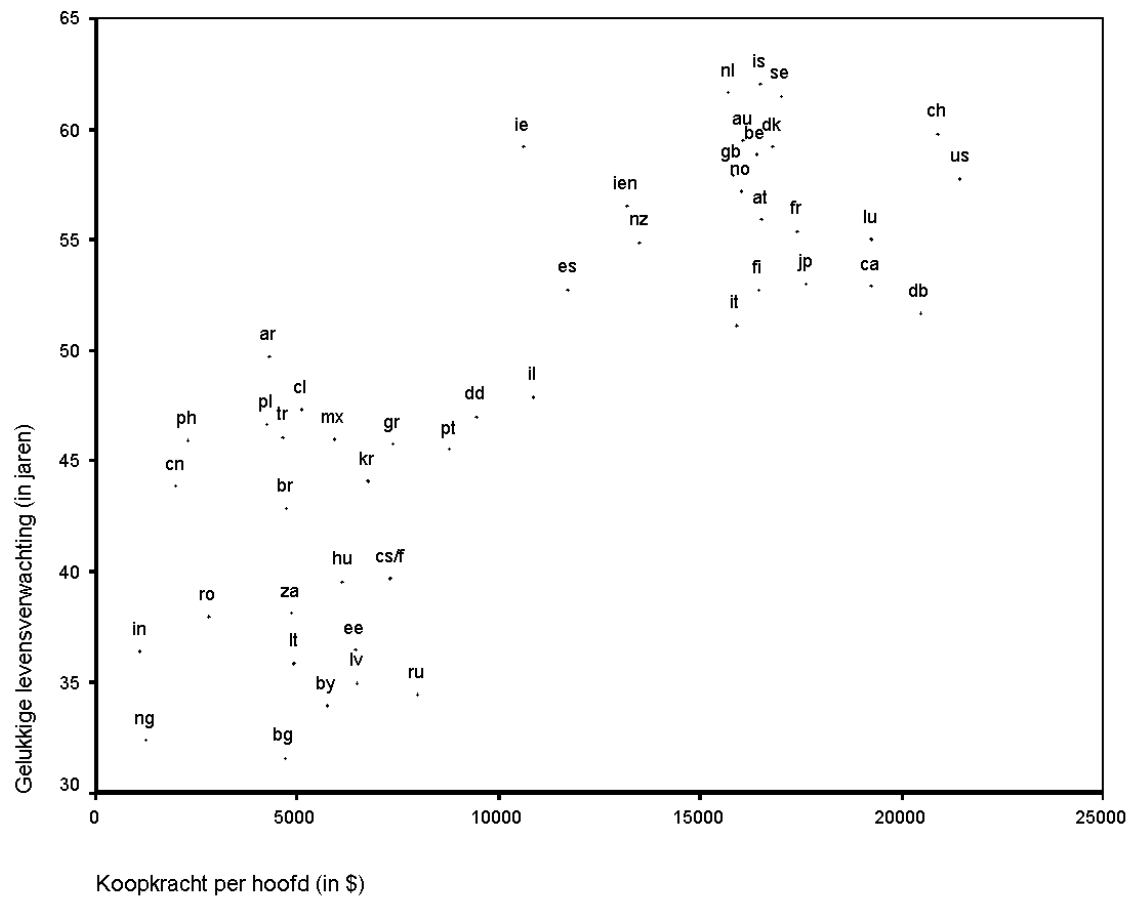
<i>land kenmerk</i>	<i>indicator</i>	<i>correlatie met gelukkige levensverwachting</i>
Bestaanszekerheid		
Veiligheid:	moord per 100.000	— .48**
Rechtszekerheid:	afwezigheid corruptie	+.81**
Sociale zekerheid:	overheidsuitgaven p/c	+.57
Materiële welvaart:	koopkracht per hoofd	+.78**
Vrijheid		
Politieke vrijheid:	respectering mensen rechten	+.63**
Persoonlijke vrijheid in:		
* huwelijk:	acceptatie echtscheiding	+.35
* voortplanting:	abortus mogelijk	+.32
* seksualiteit:	acceptatie homoseksualiteit	+.72**
* zelfbeschikking:	acceptatie zelfdoding	+.43*
Gepercipieerde vrijheid in eigen leven		+.49**
Combinatie-factor	politiek + persoonlijk + gepercipieerd	+.73**
Gelijkheid		
Inkomens <u>ongelijkheid</u>		
* geregistreerde inkomens	ratio hoogste-laagste 20%	—.10
* gerapporteerde inkomens	standaarddeviatie	—.17
Man-vrouw <u>ongelijkheid</u> :	vrouwenemancipatie	—.68**
Standverschil in huwelijkskeuze:	opleidingshomogamie	—.43
<u>Ongelijkheid in geluk</u>	standaarddeviatie geluk	—.48**

Data: bijlagen 1 en 2 ** p<.01, * p<.05 # het aantal landen verschilt enigszins per kenmerk

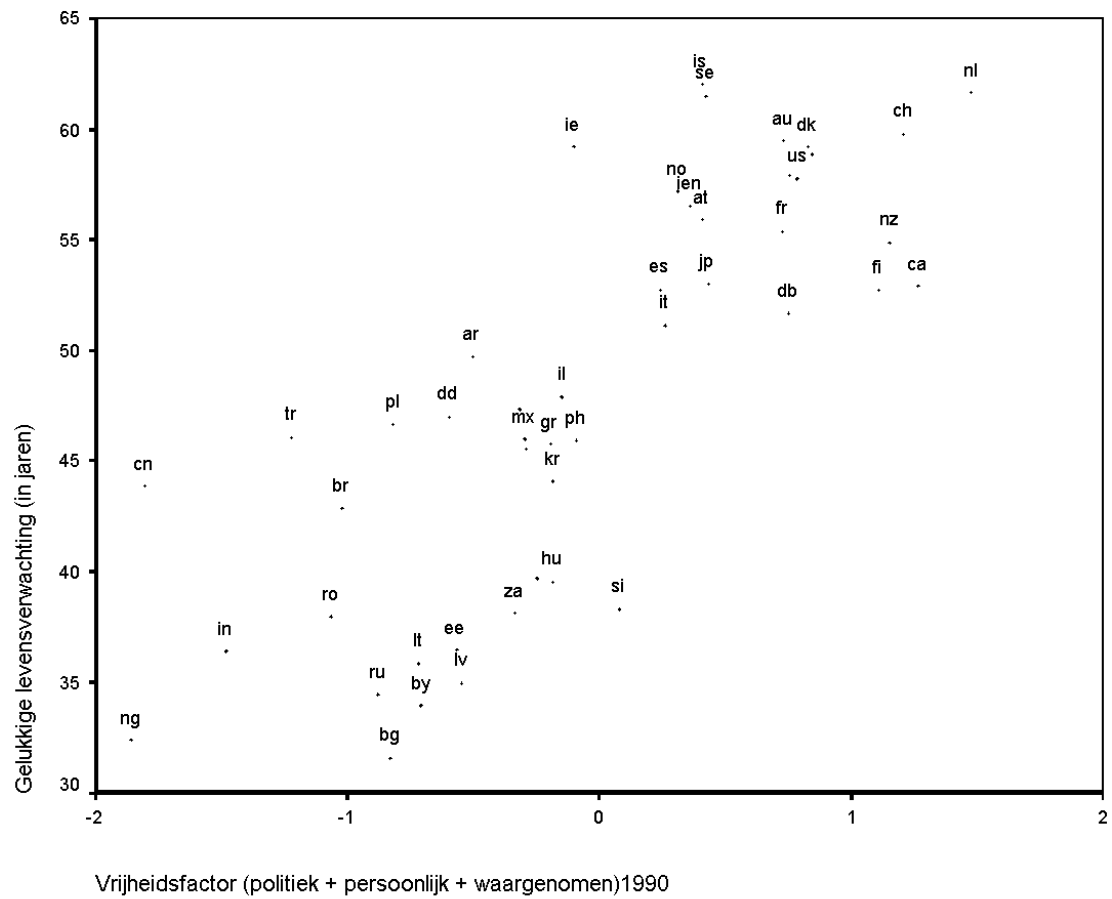
Overzicht 5 vervolg

<i>land kenmerk</i>	<i>indicator</i>	<i>correlatie met gelukkige levensverwachting</i>
Cultureel klimaat		
Kennis		
* opleiding:	alfabetisme	+ .45**
* geïnformeerdheid:	dagbladen per hoofd	+ .46*
Waarden		
* individualisme		+ .74**
* autoritarisme		— .63**
Geloof		
* godsdienstigheid	% dat zichzelf zo aanduidt	+ .11
* kerkelijke participatie	% kerkgangers	— .03
Sociaal klimaat		
Tolerantie:	afwezigheid van vooroordeel	+ .67**
Vertrouwen in:		
* landgenoten	publieke opinie	+ .11
* instellingen	publieke opinie	— .05
Participatie		
* in arbeid	werkeloosheid	+ .40**
* in verenigingen	lidmaatschappen	+ .53**
Bevolkingsdruk		
Bevolkingsdichtheid	inwoners per km ²	— .03
Bevolkingsgroei	verdubbelingstijd in jaren	+ .16
Moderniteit		
Urbanisatie:	% stedelijke bevolking	+ .57**
Industrialisatie:	agrarisch aandeel in BNP	— .74**
Informatisering:	telefoon aansluitingen per hoofd	+ .80**
Individualisering	expert schatting	+ .68**

Overzicht 6
Welvaart en leefbaarheid
Plot koopkracht en gelukkige levensverwachting in 43 landen rond 1990

Overzicht 7
Vrijheid en leefbaarheid
Plot vrijheid en gelukkige levensverwachting in 39 landen rond 1990

Gelijkheid

In het volgende blok in **overzicht 5** ziet u enige indicatoren van sociale 'gelijkheid'. Landen blijken leefbaarder naarmate de mensen er meer op voet van gelijkheid met elkaar omgaan.

Opmerkelijk is dat het verschil niet zit in inkomensgelijkheid. Landen als Australië en Mexico kennen grote inkomensverschillen, maar blijken toch goed leefbaar. Zoals we eerder gezien hebben kunnen mensen ook goed leven zonder veel sociale zekerheid van staatswege.

Leefbaarheid lijkt meer te worden aangetast door standsverschillen en door ongelijkheid tussen man en vrouw. Hoe groot het effect is weten we echter niet precies, omdat er een grote overlap is met de effecten van welvaart.

Het verband met man-vrouw gelijkheid kan ook worden geïnterpreteerd in termen van vrijheid, namelijk voorzover vrouwen-emancipatie vrouwen meer keuzen biedt in het leven.

Cultureel klimaat

Vervolgens noem ik enige aspecten van het cultureel klimaat in landen. De gelukkige levensverwachting blijkt hoger in de landen waar burgers beter geschoold zijn en meer geïnformeerd. Naast kennis speelt ook de waardenoriëntatie. Mensen leven duidelijk langer en gelukkiger in landen waar individuele zelfbeschikking hoog in het morele vaandel staat en waar macht en gehoorzaamheid negatief beoordeeld worden.

Er is geen significant verband is tussen leefbaarheid en 'godsdienstigheid'. We zien wel enig verband met 'geloof in God', maar die correlatie is niet significant. Er is helemaal geen verband met religieuze identificatie en met kerkelijke participatie. Leefbaarheid hangt wel samen met verenigings-participatie in het algemeen (zie hieronder), maar niet met kerkelijke participatie in het bijzonder. Misschien komt dat omdat georganiseerde godsdienst in de praktijk nogal eens op gespannen voet staat met kennis en individuele zelfbeschikking¹⁶.

Sociaal klimaat

Na deze aspecten van het cultureel klimaat, gaan we nu naar het blok over 'sociaal klimaat'. We zien dan dat mensen langer en gelukkiger leven in de landen waar bevolkingsgroepen elkaar het minst verketteren. Dit zal U niet verbazen.

Wat U wellicht wel verbaast is dat er geen verband is met 'vertrouwen', er is geen verband met 'vertrouwen in medemensen' en er is ook geen verband met 'vertrouwen in instituties'. Kennelijk kunnen wij goed leven met enig wantrouwen, of werkt gezond wantrouwen gunstig uit op het behoud van vrijheid. Bedenk overigens dat we eerder wel negatieve correlaties zagen met 'moord' en 'corruptie'. Er moet dus wel sprake zijn van enige feitelijke betrouwbaarheid van medemensen.

Er wacht U ook een verrassing bij de verbanden met 'participatie'. Conform de gangbare verwachting zien we een positief verband met verenigingsparticipatie: er is meer participatie in de meest leefbare landen. Het verband met arbeidsparticipatie is echter omgekeerd: er niet minder, maar juist meer werkeloosheid in de meest leefbare landen. Inspectie van het spreidingsdiagram leert dat deze uitkomst vooral door de voormalige Oost Blok-landen veroorzaakt wordt, waar de werkeloosheid ten tijde van dit onderzoek nog laag was. Verwijderen we die landen uit het databestand, dan rest een nul-verband. Dat kan betekenen dat arbeidsparticipatie niet alleen positieve effecten heeft, maar ook negatieve. Misschien is niet iedereen even geschikt voor beroepsarbeid en worden samenlevingen er dus ook leefbaarder op als ze ontsnappingsmogelijkheden bieden aan die minderheid.

Bevolkingsdruk

Nu enige demografische kenmerken. Er blijkt geen verband tussen Gelukkige LevensVerwachting en bevolkingsdruk, ook niet als het effect van welvaart wordt weggefilterd (zie **bijlage 2**). Kennelijk kunnen wij mensen best leven op een kluitje. Er is ook geen verband met bevolkingsgroei. We kunnen dus blijkbaar ook goed leven met verandering.

Moderniteit

Veel van deze bevindingen duiden er op dat 'moderne' samenlevingen leefbaarder zijn dan traditionele. Die interpretatie wordt bevestigd in het laatste blok van **overzicht 5**. De Gelukkige LevensVerwachting is hoger naarmate er meer sprake is van 'urbanisering', 'industrialisering' en 'informatisering'. Er is verder een sterk verband met 'individualisering'¹⁷. Moderne samenlevingen zijn natuurlijk ook de meest welvarende samenlevingen. Als we alle gezamenlijke variantie aan welvaart toeschrijven, worden de correlaties dan ook aanmerkelijk gereduceerd. Zie **bijlage 2**. Toch blijft er enig zelfstandig verband, en de partiële correlaties zijn deels positief¹⁸.

Deze uitkomsten zijn vooral opmerkelijk als men in aanmerking neemt dat er een omvangrijke literatuur is over de onleefbaarheid van de moderne samenleving. Westerse 'beschaving' zou ten koste gaan van natuurlijke spontaniteit, het leven in de grote stad zou te jachtig zijn, relaties te anoniem, voedsel te onnatuurlijk, enz. Welvaartsgroei zou een consumptiemaatschappij creëren waarin snelle en oppervlakkige genoegens de meer bevredigende bestaanswijzen van weleer verdringen. Daar is misschien allemaal wel wat van waar, maar kennelijk kunnen we er toch goed mee leven. Ik schat dat dat komt omdat de moderne samenleving ook grote voordelen heeft, met name op het vlak van vrijheid. De gangbare cultuurkritiek heeft weinig oog heeft voor de voordelen, waarschijnlijk omdat de voordelen minder saillant zijn dan de nadelen.

Hiermee komen de aan de volgende en laatste vraag.

5.3 Overeenstemming met veronderstellingen over voorwaarden voor leefbaarheid

Met deze kennis uit § 5.2 over kenmerken van landen die 'kennelijke' goed leefbaar zijn, kunnen we nu terug naar de in § 4.1 besproken noties van 'veronderstelde' leefbaarheid. We kunnen nagaan in hoeverre mensen werkelijk gedijen in de omstandigheden die als het meest passend te boek staan. Laten we eens kijken hoe onze bevindingen sporen met de vier genoemde denkrichtingen.

Materialisme

We hebben gezien dat leefbaarheid van een land sterk afhangt van bestaanszekerheid en materiële welvaart. Het sterkste verband in **overzicht 5** was het verband met koopkracht. Welvaart lijkt ook veel van de andere verbanden te verklaren (zie **bijlage 2**)¹⁹. Betekent dit dat de mens goed kan leven bij brood alleen? Vooral bij dik belegd brood? Maken immateriële waarden niet echt uit?

Voor we hier het gelijk van het materialisme uitroepen is het goed in herinnering te brengen dat het verband met welvaart niet rechtlijnig was. Materieel gebrek vermindert de kans op een lang en gelukkig leven, luxe voegt daar echter niet veel aan toe.

Verder zagen we ook dat welvaart niet alles verklaart. In IJsland en Italië is de koop-

kracht bij voorbeeld even hoog, maar het aantal gelukkige levensjaren niet. Dat ligt in Italië 11 jaar lager! (**overzicht 6**). Er is dus wel meer aan de hand. De vraag is wat?

Egalitarisme

Egalitaristen zullen het antwoord op die vraag zoeken in ongelijkheid. Na het 'genoeg' gaat het 'gelijk' tellen. Het verschil in leefbaarheid tussen IJsland en Italië kan dan worden toegeschreven aan de grotere inkomensverschillen in Italië. Bij een gelijk welvaartsniveau zullen herverdelende verzorgingsstaten, zoals Nederland en Zweden, leefbaarder zijn dan de ongeremde markteconomieën in Engeland en de Verenigde Staten.

In dit onderzoek wordt die verklaring slechts ten dele bevestigd. Zoals we gezien hebben maakt inkomensongelijkheid in het land niet uit voor de mate waarin mensen er lang en gelukkig leven. Evenmin is er een relatie met de omvang van de sociale zekerheid van staatswege. Kennelijk valt er redelijk te leven met inkomensverschillen.

We zagen wel een negatief verband met standsverschil op de huwelijksmarkt; in de meest leefbare landen wordt het minst op diploma's gelet. Leefbaarheid bleek ook negatief gecorreleerd met ongelijkheid in kansen voor mannen en vrouwen. Dat kan betekenen dat die vormen van ongelijkheid wél pijn doen. De verschillen kunnen echter ook in termen van keuzevrijheid verklaard worden.

Communitarisme

Vanuit communitaristisch oogpunt zal eerder worden gewezen op verschillen in 'sociale ontbinding', zoals ontkerkelijking, toename van het aantal echtscheidingen en afnemend vertrouwen in de overheid. In die visie zullen die landen het meest leefbaar zijn die (bescheiden) materiële welvaart weten te combineren met het behoud van traditionele verbanden. Deze gedachte kent veel aanhangers in Zuid-Oost Azië. Een westerse vertegenwoordiger van deze theorie is Lane (1996).

Dit onderzoek biedt weinig steun aan die veronderstellingen. Mensen blijken niet langer en gelukkiger te leven in landen met een traditioneel 'hechte familie' en een 'sterke kerk'. Ook als het effect van parallele verschillen in welvaart wordt weggerekend, blijven de correlaties insignificant. Mensen blijken ook goed te kunnen gedijen zonder een onvoorwaardelijk vertrouwen in maatschappelijke instellingen en medemensen.

Alleen in het geval van verenigingsparticipatie wordt een communitaristische veronderstelling bevestigd. Het aantal gelukkige levensjaren is inderdaad hoger naarmate de verenigingsparticipatie groter is. Het betreft hier overigens merendeels moderne vrijwillige associaties, die niet op één lijn kunnen worden gesteld met traditionele kerk- of buurtgenootschappen. Dit verband kan ook geplaatst worden in individualistisch perspectief.

Individualisme

Zoals gezegd veronderstellen individualisten dat samenlevingen leefbaarder zijn naarmate de burgers er meer ruimte hebben hun leven naar eigen smaak in te richten. In die visie zijn traditionele verbanden eerder belemmerend, althans voorzover de gezelligheid een verplichtend karakter heeft.

Deze visie vindt veel steun in de uitkomsten van dit onderzoek. Zoals we gezien hebben leven mensen inderdaad langer en gelukkiger in de meer individualistische landen. Dat blijkt allereerst uit het positieve verbanden met individualistisch gedrag (expert schatting) en met steun voor individualistische waarden. Het blijkt ook uit de positieve correlaties met indicatoren van

'vrijheid' en 'tolerantie'.

Momenteel is er veel kritiek op die opvatting uit egalitaristische en communitaristische hoek. Het individualisme zou zijn doorgeschoten, verharding en ontreddering zouden het gevolg zijn. In de uitkomsten van dit onderzoek is daar niet veel van te merken. De relaties zijn lineair; een omslagpunt is nog niet in zicht ²⁰.

Eén van de redenen is waarschijnlijk dat we steeds beter leren om individualiteit te hanteren. Het omslagpunt is daardoor wellicht opgeschoven. Dat kan een gevolg zijn van ontwikkelingen in scholing en opvoeding. Doordat we beter geïnformeerd zijn en langer de tijd hebben om ons zelf te leren kennen, zijn we waarschijnlijk beter in staat om zelfstandig keuzen te maken. Illustratief in dat verband is dat in de groep van onderontwikkelde landen vrijwel geen verband is tussen vrijheid en geluk, maar in de ontwikkelde Eerste wereld wel ²¹.

Dit is zeker niet het laatste woord. Verder onderzoek met betere maten, meer landen en geavanceerder analyses kan een ander beeld geven. Voorlopig lijkt het er op dat de samenleving in de eerste plaats bestaanszekerheid moet bieden om leefbaar te zijn en dat de leefbaarheid verder vooral gediend is met vrijheid. Gelijkheid lijkt minder noodzakelijk, althans inkomensgeelijkheid boven het bestaansminimum. We kunnen kennelijk ook goed leven zonder de collectivistische gemeenschapsbanden van vroeger.

6 SLOT

Hierbij kom ik aan het einde van deze intree-rede. Bij mijn afscheidsrede hoop ik u te zijner tijd meer over dit onderwerp te kunnen vertellen. Ik hoop in de komende tijd verder onderzoek te doen over leefbaarheid van landen.

Ik weet daarmee te handelen in de geest van Piet Thoenes, naar wie deze leerstoel is vernoemd. Piet Thoenes was een prominent socioloog en humanist. Hij heeft zich in zijn leven niet beperkt tot verklaring van de bestaande maatschappij, maar heeft ook actief gezocht naar de contouren van een betere samenleving. Hij schuwde daarbij de ideologie niet. Thoenes was een kind van de Verlichting, groot geworden in de jaren zestig. Hij bediende zich vooral van de kracht van wetenschappelijk geleide 'verbeelding'. Hij keek vooruit naar nieuwe mogelijkheden. Ik zal meer gebruik maken van wetenschappelijke geleide 'waarneming', en achteraf bezien waar mensen het best gedijen. Via die weg hoop ik ook lessen voor de toekomst te kunnen trekken. De methoden verschillen, het doel is gelijk. Piet Thoenes was trouwens ook zeker niet afkerig van de empirische benadering. Hoewel hij dat genre zelf niet veel beoefende, heeft hij de ontwikkeling van de empirische sociologie wel ondersteund. Door die ontwikkeling komen nu data beschikbaar waarmee veronderstellingen over de goede samenleving nu eindelijk enigszins getoetst kunnen worden.

Het is mij een eer deze leerstoel te aanvaarden. Ik weet daarmee in de voetsporen te treden van Anton Wiggers en Rob Tielman. Mijn invulling zal wat anders zijn. Anton Wiggers richtte zich op de aard en het ontstaan van het humanistisch gedachtegoed. Rob Tielman gaf ook veel aandacht aan de institutionalisering van de humanistische beweging. Ikzelf wil het accent leggen op de leefbaarheid van de leer. In deze oratie vindt U daar al aanzetten toe. Ik ben overigens niet op uit om daarmee het gelijk van het humanisme te gaan bewijzen. Ik hoop ook meer te weten te komen over de condities waarin humanistische georiënteerde maatschappij-ordening minder goed uitpakt.

Ik dank de Stichting Socrates en deze Universiteit voor het in mij gestelde vertrouwen. Ik dank ook de leden van Faculteit der Sociale Wetenschappen en van de Vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen voor de manier waarop zij mij in hun kring hebben opgenomen. Ik dank voorts al diegenen die hebben bijgedragen aan mijn intellectuele vorming, in het bijzonder mijn promotor Rob Wentholt. Tenslotte dank ik de collega's met wie ik dit kennisgebied tot ontwikkeling heb mogen brengen. Daarbij wil ik apart melding maken van de vele vrijwilligers die de afgelopen jaren hebben meegewerkt aan de World Database of Happiness. Zonder hun inspanningen had dit betoog niet gehouden kunnen worden.

Ik heb gezegd.

Bijlage 1

**Gemiddeld Geluk, Levensverwachting en Gelukkige LevensVerwachting
in 48 landen rond 1990**

<i>Land</i>		gemiddelde levens- duur in jaren	Gemiddelde levens- voldoening schaal 0-1	gelukkige levens verwachting 'gelukkige jaren'
<i>code</i>	<i>name</i>			
RA	Argentinië	72,10	0,690*	49,75
AUS	Australië	77,60	0,767	59,49
A	Oostenrijk	76,20	0,733	55,88
WY	Belarus (Wit Rusland)	69,80	0,487	33,97
B	België	76,40	0,770	58,83
BR	Brazilië	66,30	0,647	42,87
GB	Groot-Brittannië	76,20	0,760	57,91
BG	Bulgarije	71,20	0,443	31,57
CND	Canada	77,40	0,683	52,89
RCH	Chili	70,00	0,678*	47,37
CN	China	68,50	0,640*	43,84
CZ	Czecho-Slowakije#	71,30	0,557	39,69
DK	Denemarken	75,30	0,787	59,24
EW	Estland	69,30	0,527	36,50
SF	Finland	75,70	0,697	52,74
F	Frankrijk	76,90	0,720	55,37
D;w	Duitsland: West#	76,00	0,680	51,68
DDR	Duitsland: Oost#	72,00	0,653	47,04
G	Griekenland	77,60	0,590	45,78
H	Hongarije	69,00	0,573	39,56
IS	IJsland	78,20	0,793	62,04
IND	India	60,40	0,603*	36,44
IRL	Ierland	75,30	0,787	59,24
IL	Israël	76,50	0,627	47,94
I	Italië	77,50	0,660	51,15

Bijlage 1 vervolg

<i>Land</i>		gemiddelde levensduur <i>in jaren</i>	Gemiddelde levensvoldoening <i>schaal 0-1</i>	gelukkige levensverwachting <i>'gelukkige jaren'</i>
<i>code</i>	<i>name</i>			
J	Japan	79,50	0,666	53,00
LR	Letland	69,10	0,508	35,01
LT	Litauen	70,40	0,497	35,90
L	Luxemburg	75,70	0,727	55,01
MEX	Mexico	70,80	0,650	46,02
NI	Noord Ierland	74,00	0,763	56,49
NZ	Nieuw Zeeland	75,50	0,722	54,86
NL	Nederland	77,40	0,797	61,66
WAN	Nigeria	50,40	0,643	32,42
N	Noorwegen	76,90	0,743	57,16
RP	Filipijnen	66,30	0,693	45,97
PL	Polen	71,10	0,657	46,69
P	Portugal	74,60	0,610	45,51
RO	Roemenië	69,90	0,543	37,98
SU	Rusland	67,60	0,510	34,48
ZA	Zuid Afrika	62,90	0,607	38,16
ROK	Zuid Korea	71,10	0,620	44,08
SLO	Slovenië	71,00	0,540	38,34
SP	Spanje	77,60	0,680	52,77
S	Zweden	78,20	0,787	61,52
CH	Zwitserland	78,00	0,767	59,80
TR	Turkije	66,50	0,693*	46,11
US	Verenigde Staten	76,00	0,760	57,76

Levens-verwachting: Data UN Demographic Yearbook 1993

Levens-voldoening: Data World Database of Happiness (update 1996), tabellen 1.1.1a and 1.1.1b

* Waarschijnlijk te hoog. In deze steekproeven is stedelijke bevolking oververtegenwoordigd.

Voormalig

Bijlage 2

Correlaten van gelukkige levensverwachting in landen

48 landen rond 1990 (per variabele enigszins verschillende aantallen)

<i>land kenmerken</i>		<i>correlatie met gelukkige levensjaren</i>		<i>aantal landen</i>	<i>bron</i>	
<i>kenmerk</i>	<i>meting</i>	<i>ruwe correlatie</i>	<i>welvaart constant</i>			
Bestaanszekerheid						
Veiligheid						
*	dood door moord	medische registraties	— .48**	— .32	39	UNDY 1993 t21
*	dood door ongeval	medische registraties	— .67**	— .55**	39	UNDY 1993 t21
*	dood door bevalling	medische registraties	— .38*	— .20	47	PAI 1995
Gerechtigheid						
*	afwezigheid corruptie	enquêtes zakenlui, journalisten	+ .81**	+ .46*	35	Transparency 1995
Sociale zekerheid						
*	rechten	wetten en praktijk	+ .25	+ .24	18	Esping 1990 t2.2
*	uitkeringen	overheidsuitgaven p/c	+ .57	+ .15	34	ILO 1996 t3
Materiële welvaart						
	Koopkracht per hoofd	economische statistieken	+ .78**	---	42	UNDP 1992 t1

Bijlage 2 vervolg

		pakket vergelijking			
Levens-standaard					
* voeding					
* % inwoners ondervoed (< 2500 cal)		— .41*	+ .07	42	Kurian 1992 t192
* hygiëne					
* % zonder schoon water	census en surveys	— .65**	— .13	39	Kurian 1992 t194
* behuizing					
* % huizen met elektriciteit	huisvestingsstatistieken	+ .34	— .27	36	Kurian 1992 t185
* aantal kamers per woning	huisvestingsstatistieken	+ .46*	+ .04	42	Kurian 1992 t183
Vrijheid					
Politieke vrijheid					
* eerbiediging politieke rechten	schattingen door experts	+ .55**	+ .14	47	Freedom House 1995
* eerbiediging burger rechten	schattingen door experts	+ .60**	+ .18	47	Freedom House 1995
Persoonlijke vrijheid					
* van huwelijk					
* acceptatie echtscheiding	publieke opinie (enquêtes)	+ .35	+ .16	42	WVS item 310
* van voortplanting					
* mogelijkheid sterilisatie	wetten en praktijk	+ .17	— .09	35	IPPF 1995
* mogelijkheid contraceptie	gebruik contraceptie	+ .29	+ .04	29	PAI 1995
* mogelijkheid abortus	wetten en praktijk	+ .32	— .07	38	PAI 1995
* vrijheid van seksualiteit					
* acceptatie homoseksualiteit	publieke opinie (enquêtes)	+ .72**	+ .38*	42	WVS item 307
* acceptatie prostitutie	publieke opinie (enquêtes)	+ .44*	+ .11	42	WVS item 308
* zelfbeschikking					
* acceptatie euthanasie	publieke opinie (enquêtes)	+ .39*	+ .10	42	WVS item 312
* acceptatie zelfdoding	publieke opinie (enquêtes)	+ .43*	+ .16	42	WVS item 313
Gepercipieerde vrijheid					
* op het werk	publieke opinie (enquêtes)	+ .67**	+ .54**	41	WVS item 117
* in eigen leven	bevolkings-enquêtes	+ .49**	+ .25	42	WVS item 95

Bijlage 2 vervolg

Combinatie-factor	factorscore	+ .73**	+ .37*	39	
Gelijkheid					
Inkomens <u>o</u> ngelijkheid					
* geregistreerd inkomen					
* ratio laagste-hoogste 20%	inkomens-statistieken	— .10	+ .07	41	UNDP 1995 t12
* gerapporteerd inkomen					
* standaard deviatie	bevolkings-enquêtes	— .17	+ .05	40	WVS item 363
Man-vrouw <u>o</u> ngelijkheid					
* in werk, inkomen, macht	diverse registraties	— .68**	— .19	37	UNDP 1995 t3.5
Standverschil					
* in huwlijkskeuze					
* opleidings-homogamie	bevolkings-enquêtes	— .43	— .30	27	Smits 1996 p48
<u>O</u> ngelijkheid in kennelijke levenskwaliteit					
ongelijkheid in levensvoldoening					
* spreiding geluk	bevolkings-enquêtes	— .48**	— .01	42	WDH 1995 t1.1.1
* spreiding tevredenheid	bevolkings-enquêtes	— .62**	— .30	42	WDH 1995 t1.1.2
* spreiding stemmings	bevolkings-enquêtes	— .02	+ .08	38	WDH 1995 t2.2
Toegang tot kennis					
Opleiding					
* alfabetisme	diverse schattingen	+ .45**	+ .21	47	WDR 1995 t1
* school deelname	onderwijs statistiek	+ .37	+ .43*	38	WDR 1995 t3.1
* jaren onderwijs	bevolkings-enquêtes	+ .03	— .09	40	WVS item 356

Bijlage 2 vervolg

Media gebruik

*	kranten lezen: dagbladen p/c	economische statistiek	+46*	—04	32	Kurian 1995 t218
*	radio luisteren: ontvangers p/c	economische statistiek	+05	—26	20	Kurian 1995 t212
*	TV kijken: ontvangers p/c	economische statistiek	+57**	—18	42	Kurian 1995 t214

Cultureel klimaat

Rol religie

*	Gelovigheid					
*	% geloof in God	bevolkings enquêtes	+11	+12	41	WVS item 151
*	Kerkelijkheid					
*	kerkelijke participatie	bevolkings enquêtes	—03	+14	38	WVS item 147

Dominante waarden

*	Hofstede dimensies	enquêtes IBM personeel				
*	individualisme		+74**	+50	32	Hofstede 1991 t3.3
*	autoritarisme (machtsafstand)		—63**	—33	32	Hofstede 1991 t2.1
*	mannelijkheid		—13	—40	32	Hofstede 1991 t4.1
*	onzekerheids vermijding		—28	—36	32	Hofstede 1991 t5.1
*	lange termijn oriëntatie		—15	—19	18	Hofstede 1991 t7.1
*	Schwartz dimensies	enquêtes onder onderwijzers				
*	conservatisme		—61**	—26	25	Schwartz 1994
*	affectieve autonomie		+50*	—28	25	Schwartz 1994
*	intellectuele autonomie		+37	+20	25	Schwartz 1994
*	hiërarchie		—25	—07	25	Schwartz 1994
*	beheersing		—01	+28	25	Schwartz 1994
*	gelijkheid		+51*	+16	25	Schwartz 1994
*	harmonie		—24	—25	25	Schwartz 1994

Sociaal klimaat

Tolerantie						
*	afwezigheid van vooroordeel	bevolkings enquêtes	+.67**	+.43*	38	WVS item 69-82
Vertrouwen						
*	in mensen					
*	in familieleden	bevolkings enquêtes	+.27	+.32	42	WVS item 340
*	in landgenoten	bevolkings enquêtes	+.11	+.25	42	WVS item 341
*	in maatschappelijke instellingen	bevolkings enquêtes	— .05	+.14	30	WVS items 272-285
Participatie						
*	in arbeid					
*	werkeloosheid	arbeidsregistraties, enquêtes	+.40**	+.47*	42	ILO 1995
*	in verenigingen					
*	lidmaatschappen	bevolkings enquêtes	+.53**	+.22	34	WVS items 19-63
*	vrijwilligers werk	bevolkings enquêtes		+.29 +.03	32	WVS items 37-54
Dominantie militairen						
*	ratio militairen-burgers	beroeps-statistieken	— .19	— .27	41	Kurian 1992 t41
*	militaire uitgaven % BNP	economische statistiek	— .16	— .18	41	Kurian 1992 t43
Bevolkingsdruk						
Bevolkingsdichtheid:						
*	inwoners per km ²	bevolkings-registraties	— .03	+.04	42	Kurian 1992 t17
Bevolkingsgroei:						
*	verdubbelingstijd in jaren	bevolkings-registraties	+.16	— .07	39	Kurian 1992 t28

Moderniteit

Urbanisatie						
*	% stedelijke bevolking	bevolkings-registraties	+ <i>.57**</i>	+ <i>.24</i>	40	Kurian 1992 t18
Industrialisatie						
*	agrarisch aandeel in BNP	economische statistiek	— <i>.74**</i>	— <i>.24</i>	30	Kurian 1992 t84
*	industrieel aandeel in BNP	economische statistiek	— <i>.06</i>	+ <i>.07</i>	32	Kurian 1992 t116
*	energie consumptie per hoofd	economische statistiek	+ <i>.37*</i>	— <i>.47**</i>	42	Kurian 1992 t131
Informatisering						
*	telefoon aansluitingen per hoofd	economische statistiek	+ <i>.80**</i>	+ <i>.18</i>	42	Kurian 1992 t167
Individualisering						
		schatting expert	+ <i>.68**</i>	+ <i>.12</i>	38	Diener 1995 t1

Referenties

- Diener, E., Diener, M. & Diener, C. (1995)
Factors predicting the subjective well-being of nations
Journal of Personality and Social psychology, vol 69, pp 851-864
- Drewnowski, J. (1974)
On measuring and planning the quality of life
Mouton, Den Haag
- Durkheim, E. (1897)
Le suicide: étude de sociologie (Suicide, a sociological study)
Alcan, Paris.
- Esping-Andersen, G. (1990)
Three Worlds of Welfare-capitalism
Polity Press, London
- Estes, R. (1984)
The Social Progress of nations
Preager, New York, USA
- Freedom House, zie Karantnycky
- ILO (1995)
Yearbook of Labor Statistics, 54th issue
International Labor Organization, Geneva
- ILO (1996)
The costs of social security: 14th international inquiry 1987-1989
International Labor Organization, 1996, Geneva, Switzerland
- IPPF (1990)
Reproductive rights
International Planned Parenthood Federation, London, UK
Wallchart distributed with People magazine, vol 17, no 4, October 1990
- Kacapyr, E. (1996)
Index of well-being
American demographics, februari 1996
- Freedom House (1995)
Karantnycky, A., Cavanugh, C. & Finn, J. (eds)
Freedom in the world 1994-1995. The annual survey of political rights and civil liberties
Freedom House, New York
- Kunst, A., Okma, P. & Veenhoven, R. (1994)
Happy life-expectancy in 5 European countries
Paper presented at the 13th World Congress of Sociology, Bielefeld, Germany.
- Headey, B. & Wearing, A. (1992)
Understanding happiness. A theory of subjective well-being
Longman Cheshire, Melbourne, Australia

- Hofstede, G. (1991)
Cultures and organizations: Software of the mind
McGraw-Hill, London, UK
- Kurian, G.T. (1992)
The new book of world rankings
3rd edition, updated by J. Marti
Facts On File, New York, USA
- Lane, R. (1996)
The joyless market economy
Paper presented at conference on economics, values and organization at Yale University, New haven CT April 1996
- Mootz, M., & Konings-VanderSnoek, M. (1990)
De mate van welzijn
Sociaal en Cultureel Planbureau, Cahier 79, Rijswijk ZH
- Morris, D.M. (1979)
Measuring the condition of the worlds poor: The physical Quality of life index
Pergamon, New York
- Murphy, H.B. (1982)
Comparative psychiatry: the international and intercultural distribution of mental illness
Springer, Berlijn
- PAI (1995)
Reproductive Risk: A world wide assessment of women's sexual and maternal health. Report on progress towards world population stabilization
Population Action International, 1995, Washington, USA.
- Okma, P. & Veenhoven, R.
Is langer leven nog wel leuk? Levensvoldoening onder hoogbejaarden in 7 EU-landen.
in voorbereiding
- Robine, J-M., & Ritchie, K. (1991)
Healthy life-expectancy: evaluation of global indicator of change in population health
British Medical Journal, vol 302, p 457-460
- Schwartz, S.H. (1994)
Beyond Individualism-Collectivism: New Cultural Dimensions of Values
In: Kim, U., Triandis, H.C. & Yoon, G. (eds), 'Individualism and Collectivism. Theory, method and application', Sage, 1994, USA
- Smits, J., Ultee, W. & Lammers, J. (1996)
De verklaring van verschillen in opleidings-homogamie tussen 65 landen
Mens en maatschappij, vol 71, p 41-57
- Transparency International (1995)
1995 TI Corruption Index
Press release, 15 june 1995, Transparency International, Berlin

UNDY (1995)

Demographic Yearbook 1993

United Nations, New York

UNDP (1995)

Human Development Report 1995

United Nations Development Programme, Oxford university Press, New York, USA

Veenhoven, R. (1984)

Conditions of happiness

Kluwer Academic, Dordrecht

Veenhoven, R. (1991)

Is happiness relative?

Social Indicators Research, vol 24, pp 1-34

Veenhoven, R. (1993)

Happiness in nations. Subjective appreciation of life in 56 nations 1946-1992

RISBO, Erasmus Universiteit Rotterdam (zie ook: World Database of Happiness)

Veenhoven, R. (1994)

Is happiness a trait? Test of the theory that a better society does not make people any happier.

Social Indicators Research, vol 32, pp 101-160

Veenhoven, R. (1995a)

The cross national pattern of happiness. Tests of predictions implied in three theories of happiness.

Social Indicators Research, vol 34, pp 33-68

Veenhoven, R. & Ouweneel, P. (1995b)

Livability of the welfare-state. Appreciation-of-life and length-of-life in nations varying in state-welfare-effort.

Social Indicator Research, vol 36, 1-49

Veenhoven, R. (1996a)

Happy life-expectancy: A comprehensive measure of quality-of-life in nations

Accepted for publication in Social Indicators Research

Veenhoven, R. (1996b)

Happiness and freedom: The merits of multiple choice society Later pub: MIT press, Cambridge, MA USA (2000)

Paper presented at the 26th International conference of Psychology, Montreal, Canada, 1996

WDR (1995)

World Development Report 1995. Workers in an integrated world.

World Bank, Oxford University Press, New York, USA

WDH

World Database of Happiness, 1996 update

Erasmus University of Rotterdam, 1995, Rotterdam Netherlands

Internet site: <http://www.eur.nl/fsw/research/happiness> Bookversion: Veenhoven 1993

WHO (1988)

World Health Statistics, Annual 1987

World Health Organization, Geneva

Williamson, J.B. (1987)

Social security and physical quality-of-life in developing nations: a cross national analysis

Social Indicators Research, vol 19, 205-227

WVS

World Value Survey 2 1990-92, Cumulative file
ICPSR, file 6160, Ann Arbor, Michigan, USA

Ziegler, J.A. & Brittin, C.R. (1981)

A comparative analysis of socio-economic variations in measuring the quality of life
Social Science Quarterly, vol 62, 303-312

NOTEN

1. Dit onderscheid treft men ook in definities van 'gezondheid'. Negatieve definities van gezondheid benadrukken de afwezigheid van ziekte. Positieve definities benadrukken goed functioneren.
2. De term 'behoeften' verwijst hier niet alleen naar het lenigen van gebrek (volgens Maslow: 'deficiency-needs'), maar ook naar het gebruik en ontwikkeling van vermogens ('growth-needs' of 'self-actualisation needs'). Aansluiting van maatschappelijke voorzieningen op menselijke behoeften betekent dan ook dat de samenleving eisen stelt. Een samenleving moet uitdagingen bieden, die ook behapbaar zijn. In Luilekkerland verveelt men zich dood.
3. De benaderingen kunnen ook benoemd worden met het begrippen paar 'potentiële'- en 'gerealiseerde' levenskwaliteit. Een voordeel van die terminologie is dat het eerste duidelijk verwijst naar de geboden maatschappelijke voorwaarden en het tweede naar de menselijke uitkomsten. Een nadeel is echter dat het woord 'potentieel' suggereert dat die voorwaarden in principe ook tot die uitkomsten leiden. Het hypothetisch karakter van deze benadering blijft daarom onderbelicht.
Een ander bezwaar is dat deze benamingen alleen toepasbaar zijn op het begrip 'levenskwaliteit', terwijl we het hier hebben over 'leefbaarheid'. We kunnen namelijk moeilijk spreken over 'potentiële leefbaarheid', omdat de term leefbaarheid zelf al verwijst naar een potentie. Daarom kan evenmin worden gesproken van 'gerealiseerde leefbaarheid'.
4. De PSLI omvat vier indicatoren: 1) calorie consumptie per capita per dag, 2) proteïne consumptie per capita per dag 3) kindersterfte en 4) levensverwachting bij geboorte. De eerste twee indicatoren zijn 'input' maten. De laatste twee betreffen 'output' variabelen en horen dus eigenlijk thuis onder de maten van kennelijke leefbaarheid.
5. In Nederland wordt door het Sociaal en Cultureel Planbureau een soortgelijke maat gehanteerd om de verdeling van welzijn binnen het land in kaart te brengen. Deze welzijnsindex omvat onder meer wonen, consumptie, en vrijetijdsbesteding. Daarbij geldt bij voorbeeld het wonen in een koopwoning als beter dan in een huurwoning, veel consumptie als beter dan weinig en sommige vrijetijdsbesteding als passender dan andere. (Mootz & Koning-VanderSnoek 1990).
6. Het meest recente voorstel in dit genre is de 'Index of Well-being' van Kacapyr (1996).
7. In de Human Development Index wordt inmiddels wel rekening gehouden met de afnemende meerwaarde van koopkracht. Voor de opleidingscomponent geldt echter nog steeds dat méér beter is.
8. Zie daarvoor Veenhoven 1996a.
9. Voor meer detail over de bruikbaarheid van deze indicatoren, zie: Veenhoven 1996a.
10. Het meten van leefbaarheid van de 'samenleving' loopt hier dus uit op vergelijking van 'natie-staten'. Een samenleving heeft niet noodzakelijkerwijs de vorm van een natie-staat. Natie-staten kunnen echter wel worden opgevat als samenlevingen.
11. Er wordt in dit verband vaak gesproken van 'objectieve' indicatoren, omdat de incidentie van die gedragingen kan worden vastgesteld door buitenstaanders, op grond van expliciete telregels. Zelfrapportages van satisfactie worden dan aangeduid als 'subjectieve' indicatoren, omdat de ondervraagde een oordeel geeft op basis van zijn persoonlijke criteria.
12. Zie o.a. Veenhoven 1993: hoofdstuk 5 'Validity of happiness as an indicator of livability of nations'
13. In eerdere Engelstalige publikaties heb ik de term 'Happy Life-Expectancy' (HLE) gebruikt. Zie Kunst, Okma & Veenhoven 1994 en Veenhoven 1996a.

14. De levensverwachting bij geboorte was toen 41 jaar (UNDY 1965) en de levensvoldoening op schaal 0-10 was 3,7 (Veenhoven 1993:217).
15. Veenhoven & Okma, in voorbereiding
16. Nader onderzoek van deze relatie heeft aan het licht gebracht dat mensen niet langer en gelukkiger leven naarmate de staat meer sociale zekerheid biedt. De gevonden correlaties kunnen goeddeels worden verklaard uit het hogere welvaartsniveau van de meest royale verzorgingsstaten. Bij vergelijking door de tijd blijken geluk en levensverwachting niet meer te zijn toegenomen in de landen waar de verzorgingsstaat het meest is uitgebouwd. Dit kan betekenen dat inkomensvoorzieningen op het huidige welvaartsniveau minder belangrijk zijn, maar ook dat niet-statelijke zorgarrangementen per saldo even goed werken. Zie Veenhoven & Ouweneel (1995).
17. Mogelijk speelt hier ook een effect van leefbaarheid op godsdienstigheid. Het is denkbaar dat mensen zich aangesproken voelen door religie, naarmate het land minder leefbaar is. In de correlatie veroorzaakt dat dan een negatief effect, wat een mogelijk positief effect (werkelijke troost) kan verhullen.
18. Naast de eerder besproken waardering voor zelfbeschikking betreft het hier ook de mate waarin mensen zich in feite autonoom gedragen.
19. Het verband met energie-consumptie wordt negatief. Dit effect wordt veroorzaakt door de voormalige Oost Blok landen.
20. De partiële correlaties in **bijlage 2** zijn in een aantal gevallen duidelijk lager dan de ruwe correlaties; ondermeer bij 'vrijheid'. Dat betekent echter nog niet dat vrijheid dus geen zelfstandige invloed heeft op leefbaarheid. De partiële correlaties geven namelijk aan hoeveel correlatie overblijft als alle gezamenlijke variantie aan welvaart wordt toegerekend. Dan neemt men aan dat welvaart vrijheid bevordert en zo ook indirect toevoegt aan de leefbaarheid van het land. Het omgekeerde is echter ook mogelijk. Een klimaat van vrijheid kan welvaartsbevorderend zijn en mede via die weg bijdragen aan de leefbaarheid.
Bij de huidige stand van kennis kunnen wij nog slechts in enkele gevallen vaststellen in hoeverre sprake is van een zelfstandig effect. Eén van die gevallen is de correlatie met 'sociale zekerheid', omdat in dat geval ook vergelijking door de tijd mogelijk is. Zie noot 16.
21. Zie Veenhoven 1996b
22. De vrijheidsfactor is zodanig gekozen dat zoveel mogelijk aspecten van vrijheid gedekt werden in zoveel mogelijk landen. De factor is geëxtraheerd uit de volgende variabelen: 1) politieke vrijheid (somscore), 2) persoonlijke vrijheid (aanvaarding van homoseksualiteit, aanvaarding zelfdoding en euthanasie) en 3) gepercipieerde vrijheid (in eigen leven). De eigenwaarde van deze factor is 2,8, de verklaarde variantie 56%.